

Hoe verkoopt de Protestantse Kerk zichzelf?

of

Op welke manier presenteerde de Protestantse Kerk in Nederland zichzelf ten tijde van haar totstandkoming, hoe heeft men voor zoveel verschillende kerken één identiteit kunnen kiezen en welke marketingprincipes kunnen daarop worden losgelaten?

Bram Alblas 3292053

Begeleider: Dr. F.L. Bakker
Meelezer: Dr. R. Brouwer

Scriptie ter afsluiting van de master *Religies in hedendaagse samenlevingen*,
departement Filosofie en Religiewetenschap,
Faculteit Geesteswetenschappen,
Universiteit Utrecht

16 juli 2014

Inhoudsopgave

Abstract	pagina 3.
Woord vooraf	pagina 4.
Inleiding	pagina 5.
A. Hoe <i>verkoopt</i> de Protestantse Kerk zichzelf?	
1. Wat is marketing?	pagina 7.
2. Recente ontwikkelingen	pagina 11.
3. Wat beweegt de mens van nu?	pagina 17.
4. Hoe de kerk de marketing heeft uitgevonden	pagina 19.
B. Hoe verkoopt de Protestantse <i>Kerk</i> zichzelf?	
5. Geschiedenis van de kerk in Nederland	pagina 23.
6. De periode 1945-1960	pagina 38.
7. Samen op Weg	pagina 42.
8. Bezwaren en bezwaarden	pagina 47.
C. Hoe verkoopt de <i>Protestantse</i> Kerk zichzelf?	
9. Hoe kies je een passende merknaam?	pagina 52.
10. Waar raakt marketing de Protestantse Kerk?	pagina 59.
Conclusies	pagina 64.
Bibliografie	pagina 71.

Abstract

This thesis will inquire into the questions in which way the Protestant Church in the Netherlands (Protestantse Kerk in Nederland) presented herself at the time of their establishing, how they could choose one identity for so many different churches and which principles of marketing could be let loose on that? Or in short, 'how does the Protestant Church sell herself?'

In an attempt to find answers to these three questions we will focus on what *selling* or marketing actually is, what *church* means and what *Protestants* refers to. Focusing on the actual meaning of *selling* or marketing, literature by Philip Kotler, Van Dyck and Ballardini will show us that thinking about the church in terms of marketing isn't as strange as it sounds at first. We will see that marketing is a collective term about the exchange of wishes and desires, that recent developments like information technology and the liquifying of knowledge plays a part in marketing, which we also see in 'selling' the Protestant Church. It turns out that the Protestant Church is a national church that functions like a global trademark with local tailor-made churches. Authenticity will prove to be a keyword in what the contemporary man moves or which motives he has and we will explore the possibility of the church as the inventor of marketing.

Focussing on what the Protestant *church* is, we have the (church-) historians De Jong, Selderhuis and a few others on our side, when we investigate the history of the church from the Reformation till now on. Emphasizing that part of the history is necessary to understand the roots of the Reformed Church (de Nederlandse Hervormde Kerk), the Presbyterian Church (de Gereformeerde Kerken in Nederland) and the Lutheran Church (de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden). These churches saw themselves starting preparations for talking with each other in the period 1945-1960 and later on fused as the Protestant Church in the Netherlands and we will taste some of the emotionally charged character and complexity of this proces. It has been found that the history gives the identity of the three groups a different color, and we also examine that proces of merging those churches, the difficulties and the result, guided by Barend Wallet.

The last part focusses on what *Protestant* church denotes and shows us that by having a closer look on the way they choose a suitable brandname and why they chose the word 'protestants'. It turns out that 'protestants' is also a collective term and in that way criticized as meaningless, but when you merge such different churches with such different backgrounds, meaninglessness can be useful. With the history and different roots in mind, 'protestants' will turn out to be an appropriate name for a family of churches.

Woord vooraf

Dit is dan mijn scriptie. Een verhaal over het verkopen en de Protestantse Kerk in Nederland, vieze woorden en een fusie. Een thema dat me de laatste twee jaar niet heeft losgelaten, hoewel het soms wat naar de achtergrond verdween, maar op gezette tijden weer de kop opstak. Voor de Protestantse Kerk in Amsterdam heb ik vierenhalf jaar gewerkt als jongerenwerker, in zekere zin als een soort accountmanager. Deze scriptie was voor mij een mooie gelegenheid om daar nu eens mee de diepte in te duiken. Over marketing en *verkopen* wist ik eigenlijk niet zoveel, ik had het boekje 'marketing voor dummies' dan wel in m'n kast staan, maar veel verder dan tien gelezen bladzijden is het nooit gekomen. Zo gold dat ongeveer ook voor de kerkgeschiedenis in Nederland sinds de Reformatie, daar had ik wel een beeld bij, maar weinig concrete kennis. Reden genoeg om die zaken eens grondig uit te zoeken en met elkaar in verbinding te brengen.

De ruimte hier wordt vaak gebruikt voor het bedanken van mensen die hebben bijgedragen aan het tot stand komen van de bladzijden die hierop volgen. Dat doe ik ook graag, maar ik kan niet meer precies bedenken wie me waar en wanneer geholpen heeft. Soms was het een ideetje dat tijdens een gesprekje over een totaal ander onderwerp me te binnenschoot en zo op onherleidbare wijze een bijdrage heeft geleverd. Of dat we met m'n bandje bij jou in de kerk mochten spelen en van alle opgespaarde onkostenvergoedingen op een festival in Thailand konden staan, waar ik de foto van de Aziatische Ronald McDonald ¹ kon maken. Het lijkt me zo wel duidelijk dat ik hier niet alles en iedereen kan noemen en bedanken voor dat wat hij of zij indirect heeft bijgedragen aan de wording van dit verhaal. Maar mocht je zelf weten bijgedragen te hebben, ik ben je heel dankbaar!

Wél wil ik Freek Bakker heel hartelijk danken voor alle geduld, wijsheid, enthousiasmerende gesprekken en goede ideeën die we hebben gehad rondom het schrijven van deze scriptie. Ook meneer Brouwer, voor alle tijd en moeite.

En alle mensen om mij heen, wiens tijd ik heb opgesnoept door op m'n kamertje te zitten en aan m'n scriptie te werken.

¹ Te zien op bladzijde 13.

Inleiding

Sinds 1 mei 2004 is Nederland een fusiekerk rijker, de Protestantse Kerk in Nederland. Hoewel de meningen nog altijd uiteenlopen over het 'eindproduct' van ruim veertig jaar overleg is het bestaan van een pluriforme kerk onomstreden. Maar hoe geef je één gezicht aan een enorm instituut, samengesteld uit de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden? Elke kerk bracht haar eigen verhaal mee, was voor het fuseren intern ook al flink divers of sterk verdeeld en wilde bij het fuseren in het grotere geheel aan haar eigenheid recht aan doen. Over dat proces van naar elkaar toegroeien, concessies doen en éénworden is veel geschreven en valt ook nog steeds veel over te zeggen omdat de verschillende stemmen binnen én buiten de PKN nog steeds spreken. Daar gaat dit verhaal niet zozeer over, hoewel we er soms niet omheen kunnen. De vraag waar dit stuk over gaat heeft alles te maken met die diversiteit, want hoe is er een passende identiteit voor deze nieuwe kerk gevonden? Hoe maak je een geheel van al de verschillen en hoe presenteert je dat dan? Hoe verkoopt de Protestantse Kerk zichzelf?

Om een antwoord te kunnen gaan geven op die laatste vraag moeten er eerst een flink aantal andere vragen worden beantwoord. Want wat is *verkopen* of marketing eigenlijk? En als je daar een beeld van hebt, welke recente ontwikkelingen spelen er in de marketing die voor de PKN van belang kunnen zijn? Wat beweegt de mens eigenlijk en hoe heeft dat een plaats binnen de marketing? Of vond de kerk niet eigenlijk marketing uit?

Niet alleen begrijpen wat *verkopen* is, is belangrijk om achter een antwoord op onze vraag te komen, maar ook weten waarover je het hebt als je zegt de Protestantse Kerk is noodzakelijk. Want wat is dat voor Kerk? Hoe ziet de geschiedenis van het protestantisme in Nederland eruit en welke achtergronden brengen de verschillende kerken daardoor mee in de fusiekerk? Hoe is het Samen op Weg-proces verlopen en wat is uiteindelijk het eindresultaat?

Maar ook dan weten we nog niet genoeg. Want waarom kozen de mensen van de fusiekerk voor de naam *Protestantse Kerk in Nederland*? Waar komt die naam vandaan? Wat is eigenlijk *Protestants*? En wat heeft dat dan weer met marketing te maken?

Uiteraard zijn er nog veel meer vragen te bedenken, maar ergens moet het onderwerp worden afgebakend. Als het gaat over *verkopen* dan zal dat vooral over marketing gaan. Als het gaat over de *kerk* dan zal dat gaan over de kerkelijke gemeenschappen van de Reformatie en daarna, vooral in Nederland. En *Protestants* bakenen we eigenlijk op eenzelfde manier af, dat zal vooral gaan over de tijd na de Reformatie tot nu, voornamelijk in Nederland en eigenlijk specifiek in verband met de fusiekerk PKN. Natuurlijk doet dit schrijven geen recht aan alle details en mogelijke uitweidingen in willekeurige richtingen en zal hier en daar wellicht met plumpe klompen door de thematiek stampen of er slechts wat voorzichtig aan snuffelen. Desalniettemin hoopt het steekhoudend te zijn, nieuwe verbanden te leggen, andere inzichten op te leveren en te zoeken naar een antwoord.

Voordat we over een antwoord ook maar durven denken moeten we het hebben over de aanpak om tot een antwoord te kunnen komen. Belangrijk is daarbij helder te hebben dat de vraag *Hoe verkoopt de Protestantse Kerk zichzelf?* hier centraal staat. Netter geformuleerd en in een meer uitgewerkte vorm zou je ook kunnen zeggen: Op welke manier presenteerde de Protestantse Kerk in Nederland zichzelf ten tijde van haar totstandkoming, hoe heeft men

voor zoveel verschillende kerken één identiteit kunnen kiezen en welke marketingprincipes kunnen daarop worden losgelaten? De volgorde van bespreken zal vooral de kortere vraag volgen, om daarmee te pogen tot een toegankelijk en helder verhaal te komen.

Bij deze literatuurstudie is voornamelijk gebruik gemaakt van secundaire bronnen. Langs ideeën van marketingmensen als de heren Kotler, Van Dyck en Ballardini, ideeën van geschiedschrijvers als de heren De Jong, Selderhuis en een flink aantal anderen zullen we ons een weg banen richting een antwoord. Maar ook primaire bronnen zullen aan de orde komen, waar het onder meer documenten van de triosynode, het beschrijvende boek van Wallet en het geschiedkundige werk van Bachiene betreft. En ook de filosoof Wittgenstein blijkt van zich te laten horen.

Uiteengerafeld in een serie kortere vragen zoeken we eerst naar wat *verkopen* is door te kijken naar wat marketing is, welke recente ontwikkelingen in de marketing van belang zijn bij het verkopen van de Protestantse Kerk, wat de mens van nu beweegt ofwel welke drijfveren ze heeft en of de kerk niet eigenlijk de marketing heeft uitgevonden.

Daarna zullen we zoeken naar wat de Protestantse *Kerk* is door te kijken naar de kerkgeschiedenis in Nederland vanaf de Reformatie, naar de periode '45-60' waarin het begin werd gemaakt tussen de verschillende kerken om met elkaar te kunnen gaan overleggen, het verdere verloop van het Samen op Weg-proces en de uitkomst.

In het laatste deel zullen we zoeken naar wat de *Protestantse Kerk* is door te kijken naar de manier waarop er naar een passende merknaam werd gezocht en waarom dat de merknaam 'protestants' werd, en zullen we kijken waar marketing en de Protestantse Kerk elkaar raken. Tot slot zullen er enkele conclusies worden getrokken in de hoop daarmee antwoord te geven op de vraag hoe de Protestantse Kerk zichzelf verkoopt.

Deel A. Hoe *verkoopt* de Protestantse Kerk zichzelf?

1. Wat is marketing?

Marketing klinkt soms als een vies woord: marketingcampagnes die bedoeld zijn om op kort(zichtig)e termijn enorme winsten te behalen en nauwelijks vooruitkijken naar duurzaamheid en toekomst. Telemarketeers die opbellen tijdens de avondmaaltijd om een ogenschijnlijk goedkopere verzekering aan te prijzen. Fondsenwervers die je aanklampen op het station terwijl je haastig op weg was de trein te halen. Maar niet alle marketing stinkt. Droog bekeken kun je marketing zien als alle activiteiten die nodig zijn om de verbinding tussen klant en product te kunnen leggen. Het woord 'marketing' wordt dan meer gezien als verzamelnaam:

'Marketing is de verzamelnaam van alle activiteiten die mensen of organisaties ondernemen om bepaalde processen op gang te krijgen en op peil te houden. Met processen wordt in dit geval bedoeld: diensten of producten afnemen, meer of juist minder van die producten afnemen, langer dan wel korter afnemen, beter met die producten omgaan, enzovoort.'²

Dit is een vrij brede opvatting van het begrip, die de nadruk legt op de activiteiten die 'mensen of organisaties' ondernemen en vooral gaat over diensten of producten afnemen. Een definitie die daarmee denkt vanuit de aanbiedende partij. Een beter bruikbare definitie voor deze studie is een definitie die meer gelijkwaardigheid tussen aanbieder en afnemer benadrukt. De definitie die Broere en Heuvel gebruiken in hun boek over marketing voor non-profit organisaties is in die zin passender:

'Marketing is een verzameling van activiteiten gericht op het bevredigen van wensen en verlangens van groepen afnemers door middel van ruilprocessen.'³

Woorden als 'wensen' en 'verlangens' passen beter bij het beschrijven van de activiteiten die de kerk verricht om haar (potentiële) kerkgangers te bereiken dan spreken over producten of diensten afnemen. Daarom lijkt het goed gebruik te maken van deze definitie.

Philip Kotler, docent en adviseur,⁴ legt in zijn boek 'Kotler over Marketing' uit dat in de literatuur van begin jaren zestig marketing op drie manieren benaderd werd. Bij de eerste benadering keek men naar het product, waarbij men de verschillende producten en het kopersgedrag ten opzichte van die producten onder de loep nam. Dit vanuit de gedachte dat kennis hierover inzicht zou geven in het succes van bepaalde producten. Bij de tweede benadering keek men ook naar het instituut, waarbij het ging om hoe marketingorganisaties als groothandel en detailhandel de boel op een verschillende wijze aanpakten. Op welke manier maakt de slager gebruik van marketing en hoe is zijn organisatie daarop ingericht? En hoe doet een groothandel dat op een andere manier? Als derde benadering keek men naar de functie. Daarbij lag de nadruk op hoe marketingactiviteiten zoals reclame, verkooporganisatie en prijstelling een functie hadden in de markt. Op welke manier werkt

² J.E. Poll, *Marketing zonder winstoogmerk*, Uitgeverij Lemma BV, Utrecht, 2001, blz. 5.

³ F.P. Broere en J. Heuvel, *Marketing voor non-profitorganisaties: naar een grotere klantgerichtheid*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1994, blz. 9.

⁴ P. Kotler, *Kotler over Marketing: over het creëren, winnen en domineren van markten*, Academic Service, Schoonhoven, 1999, blz. VI.

reclame en in hoeverre beïnvloedt het de (potentiële) kopers? Hoe is de verkoop van een product geregeld, hoe ziet de organisatie eruit die daar bij nodig is en welke invloed heeft dat op het succes van het product? Welke invloed heeft de prijs op de verkoop van een product? Is het zo dat mensen altijd kiezen voor het goedkoopste product? Of draagt de (hoge) prijs van een product ook bij aan de status die het heeft en kan dat een reden zijn voor aanschaf?

Zelf hanteert Kotler een vierde benadering, het 'managementstandpunt', waarin de drie voorgaande benaderingen samensmelten en waarbij de kennis over het product, instituut en de functie de input geven voor de (moeilijke) beslissingen waar veel managers voor gesteld worden. Hij schrijft dat hij later ook modellen ontwikkelde die marketing en marketinggedrag modelleren, iets dat voor die tijd (de jaren zeventig) nieuw was binnen het terrein van de marketing. Kotler hoopte hiermee de besluitvorming in de marketing een wetenschappelijke grondslag te geven waar dat eerst meer speculatief was en daarmee managers duidelijke argumenten te geven voor het maken van de juiste beslissingen.⁵

Daarnaast legt Kotler uit dat marketing verder gaat dan theorieën die beschrijven hoe ondernemingen hun producten en diensten met winst proberen te verkopen. Ook allerlei andere organisaties en individuen hebben te maken met marketingproblemen. Denk bijvoorbeeld aan citybranding, waarbij steden zichzelf promoten met slogans als 'er gaat niets boven Groningen' en 'I Amsterdam'. Maar ook scholen en universiteiten wedijveren met elkaar om meer leerlingen of studenten bij hen onderwijs te zien genieten. Musea, theaters en kunstenaars zijn op zoek naar (meer) publiek, kerken zijn op zoek naar kerkgangers en artsen zoeken meer patiënten om te kunnen behandelen. Eigenlijk al deze partijen zijn op zoek naar een reactie van anderen. Zowel in de vorm van aandacht, belangstelling, begeerte, als aankopen of een goede reputatie. 'Wie deze reacties wil krijgen, moet echter iets aanbieden dat door iemand anders zo waardevol wordt gevonden, dat hij daar een positieve reactie of geld voor overheeft. Aan marketing ligt dus het begrip ruil ten grondslag.'⁶

Kotler spreekt ook over vormen van marketing die meer omvat dan het 'vermarkten' van producten en diensten: marketing die het niet alleen heeft over het verkopen van producten en diensten, maar ook over de manier waarop mensen, locaties, ervaringen en hele organisaties op de markt worden gebracht.⁷ Ook 'demarketing', wanneer de vraag groter is dan het aanbod en er bedacht moet worden hoe zij beter op elkaar afgestemd zouden kunnen worden, is een vorm van marketing. Als er meer mensen zijn die producten willen kopen dan dat de producent ze kan maken, wat kan de producent dan het beste doen om beide toch op elkaar af te stemmen? Een heel andere vorm van marketing is juist het ontmoedigen van mensen om bepaalde dingen te doen, zoals te hard rijden, roken of alcohol drinken.⁸ Door al deze verschillende vormen te bekijken komt Kotler tot 'het inzicht dat de hoofdtaak van marketing bestaat uit vraagmanagement, de vaardigheden die nodig zijn om zowel het niveau, de timing als de samenstelling van de vraag te managen.'⁹ Invloed kunnen uitoefenen op de vraag is daarbij essentieel en het gaat veel meer om partijen die voorzien in het bevredigen van behoeften, dan ondernemingen die bezig zijn met het verkopen van producten.

⁵ P. Kotler, 1999, blz. VIII.

⁶ P. Kotler, 1999, blz. IX.

⁷ P. Kotler, 1999, blz. XI.

⁸ P. Kotler, 1999, blz. X.

⁹ P. Kotler, 1999, blz. X.

Geschiedenis

Structureel nadenken over de activiteiten die onder marketing te scharen zijn, bestaat nog niet zo heel lang. Interessant daarbij is de verandering van de visie ten opzichte van marketing en haar doelen, die zich in de loop van de tijd voordeed. Frank P. Broere en Jan Heuvel beschrijven in hun boek ¹⁰ over marketing voor non-profitorganisaties vier oriëntaties op marketing die daarbij aan het licht komen.

Ze zien beginselen van marketing opkomen tijdens de Industriële Revolutie, waar huisnijverheid verdwijnt en industriële productie aan terrein wint. Hierdoor ontstaat langzaam een groter wordende afstand tussen de aanbieder en de afnemer, waarbij zich in eerste instantie nog geen problemen voordeden. Technisch vernuft en schaalvergroting waren reden genoeg voor mensen om producten te kopen. Producten die voorheen met de hand gemaakt werden en voor de gewone mens te duur waren, werden nu bereikbaar voor iedereen door goedkope massaproductie en werden dan ook veel gekocht. Maar met het toenemen van de welvaart en de daarmee gepaard gaande verzadiging van de markt werd het lastiger producten te verkopen. Al veel mensen hadden de nieuwe fabrieksproducten gekocht en waren nog niet toe aan iets nieuws. Na enig gespeculeer ging men serieus en structureler nadenken over dit probleem en ontstond dat wat we de beginselen van de marketing zouden kunnen noemen: ¹¹ 'Marketing is ontstaan als een vakgebied dat zich bezighield met afzetproblemen van bedrijven, zich richtte op de verkoop van de producten en op de structuur van distributie van die producten.' ¹²

In grote lijnen gaat het bij Broere en Heuvel over vier oriëntaties op de markt, zij geven daarvan een schets in chronologische volgorde. Als eerste noemen zij de 'productie-oriëntatie.' 'Dit was een managementfilosofie waarin de gedachte overheerste dat efficiency in het productieproces de doorslaggevende factor zou zijn in het streven naar goede resultaten.' ¹³ Om meer te verkopen moet het productieproces zo efficiënt mogelijk zijn. Als mooi voorbeeld hiervan noemen ze het ontstaan van de lopende band. Door de onderverdeling van de productie in kleine stukjes kon elke werknemer uitblinken op die ene handeling en zo werd het geheel efficiënter. Dit zou een lagere prijs en een betere beschikbaarheid van producten tot gevolg hebben en producten zouden zo als vanzelf bij de afnemers terecht komen.

Daarnaast bestond er in dezelfde tijd de 'produktoriëntatie', waarbij de nadruk juist lag op productiekwaliteit. 'Een goed product verkoopt zichzelf' was het motto. Een mooi voorbeeld daarvan is het 'sprookje' van de ideale muizenval: 'de fabrikant die de ideale muizenval zou produceren kon op nog zo'n afgelegen plaats gevestigd zijn, de afnemers zouden massaal op hem afkomen om dit wonder van vernuft te kunnen kopen.' ¹⁴ Het woord 'sprookje' geeft al aan dat het niet helemaal op die manier werkte.

En zo kwam men later tot wat Broere en Heuvel de verkooporiëntatie noemen: 'Verkoop en reclame zouden weerstand tegen kopen moeten opheffen en noodzakelijke hulpmiddelen moeten vormen voor het stimuleren tot meer kopen.' ¹⁵ Hierbij ging men er vanuit dat producten *verkocht* moeten worden, wat iets anders is dan dat producten *gekocht* worden. Met alle kennis die in huis was werd een zo goed mogelijk product bedacht door de

¹⁰ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994.

¹¹ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 5-8.

¹² F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 5.

¹³ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 5.

¹⁴ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 6.

¹⁵ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 6.

ontwerpafdeling en werd het kant en klaar doorgeschoven naar de verkoopafdeling die het zo goed mogelijk moest verkopen. Verkopen werd hier gezien als een soort losse toevoeging aan het product, een techniek die men kon beheersen, noodzakelijk om producten te verkopen.

De drie voorgaande oriëntaties maken duidelijk dat er vooral van binnenuit de organisatie gedacht werd. Maar langzaam kwam men tot het besef dat een organisatie zijn bestaansrecht ontleend aan de afzetmarkt, die bestaat uit afnemers. Zonder kopers geen product noch producent. Nieuw hierin was dat de aanpassing niet bij de markt lag die het nieuwe product moest accepteren, maar juist binnen de organisatie en haar vermogen zich te verplaatsen in de afnemers en zo het product aan te passen op de afnemers. Organisaties begonnen te ontdekken dat niet de consument gekneed moet worden het product te kopen, maar dat het product en de producerende organisatie gekneed kunnen worden waardoor er meer gekocht wordt. Met deze ontwikkeling veranderde ook de visie op wat een product eigenlijk is: niet een verzameling technische specificaties maar veel meer dan dat: een behoefte waaraan voldaan kan worden waarbij de dienstverlening rondom het product een belangrijke rol speelt. Als voorbeeld noemen Broere en Heuvel dat bij de keuze voor een auto de service een erg belangrijke factor kan zijn en proberen bedrijven zich daarin te onderscheiden van anderen: Mercedes Benz heeft een 'Classic Center' waar nog steeds nieuw geproduceerde onderdelen voor modellen uit de jaren vijftig en zestig te koop zijn.¹⁶ Niet ieder merk zet zo hoog in op (langdurige) service.

Een auto kan ook puur vanwege zijn functie als vervoersmiddel worden bekeken en dan kan het blijken dat totaal verschillende producten dezelfde behoeften bevredigen en zo nietsvermoedend elkaars concurrenten blijken te zijn. Voor woon-werk verkeer zullen vliegtuig en auto weinig last hebben van elkaar, maar als vakantievervoermiddel kunnen ze bijna dezelfde functie vervullen. In technisch opzicht twee totaal verschillende producten blijken op dit gebied elkaars concurrenten. Men begon te beseffen dat dit ook andersom kon, dat hetzelfde product meerdere functies kan hebben die onderling nauwelijks met elkaar concurreren. Doordat vrijwel hetzelfde product voor verschillende doelgroepen verschillende behoeften vervult hebben ze geen last van elkaar. Broere en Heuvel noemen hier sport als voorbeeld: 'Sport betekent voor velen ontspanning, voor anderen conditie opbouwen en voor sommigen het leveren van topprestaties.'¹⁷

Al deze veranderingen hebben Broere en Heuvel de naam 'marketingoriëntatie' meegegeven.¹⁸ 'Het gaat hier om een oriëntatie in denken en doen van de organisatie op de wensen van de individuele afnemer, ook wel *externe klantgerichtheid* genoemd. Dit komt tot uiting in het onderhouden van relaties met klanten.'¹⁹ Bedrijven en organisaties proberen veel meer te denken vanuit hun klanten en samen met klanten nieuwe producten of productvernieuwingen op de markt te brengen. Daarbij wordt een product gezien als een totaalpakket waarbij service, de manier waarop het gepresenteerd wordt, hoe het te koop is (winkel, telefonisch, in een kraam, tupperwareparty, enz.) en alles daaromheen meegenomen worden.

Een ontwikkeling van de laatste dertig²⁰ jaar is de toenemende aandacht binnen de samenleving voor 'de zogenoemde externe effecten van onze voortbrengings- en

¹⁶ Zie bijvoorbeeld: http://www.mercedes-benz-classic.com/content/classic/mpc/mpc_classic_website/de/mpc_home/mbc/home/vehicles_service/mb_classic_center.flash.html, gezien op 17 maart 2014.

¹⁷ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 7.

¹⁸ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 7.

¹⁹ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 7.

²⁰ Broere en Heuvel spreken over de laatste tien tot vijftien jaar in een boek dat in 1994 uitgegeven is.

consumptiemethoden.’²¹ Dingen die wij nu vooral scharen onder ‘duurzaamheid’ en het bewustzijn bij de consument dat dingen ook schadelijk voor henzelf, het milieu of de toekomst kunnen zijn. Als ontwikkeling voortkomend uit de marketingoriëntatie wordt dit de socio-marketingoriëntatie genoemd, waarbij er aandacht is voor de verlangens en behoeften van de afnemers maar waarbij (soms zelfs ongevraagd) ook aan hun welzijn en de gevolgen in de toekomst wordt gedacht.²² Bijvoorbeeld het biermerk Heineken met de ‘Enjoy Heineken® Responsibly’²³ campagne waarbij de consument sterk wordt aangemoedigd verantwoord om te gaan met alcoholische drank en dat zover is doorgevoerd dat vrijwel alle reclame gericht wordt op mensen van 18 jaar en ouder. De website is bijvoorbeeld alleen toegankelijk na het invoeren van je geboortedatum.²⁴

Belangrijk hierbij is te bedenken dat het boek van Kotler in 1999 uitgegeven werd en het boek van Broere en Heuvel in 1994. Sindsdien is de wereld erg veranderd en de wereld van de marketing waarschijnlijk nog wel meer. Het millenniumprobleem waarbij alle computers zouden gaan crashen was nog volop actueel, internet (via de telefoon met van die piepmodems) kwam eigenlijk net binnen het bereik van het gewone huishouden, de euro hing in de lucht maar was nog niet ingevoerd en de Twin Towers stonden ook nog overeind. Desalniettemin zijn de boeken van Kotler en van Broere en Heuvel goede boeken waarin een flink aantal basisprincipes over marketing helder uiteengezet worden en een bruikbaar overzicht schetsen van het ontstaan van systematisch denken over marketing.

2. Recente ontwikkelingen

Het boek ‘Het merk mens’ van Fons van Dyck verscheen in 2007 en gaat over meer recente ontwikkelingen in Nederland en België van de laatste jaren en sluit daarmee aan op het voorgaande.²⁵ Hoewel deze scriptie vooral gaat over de PKN en daarmee een Nederlands verhaal is, lijken de ontwikkelingen in België zoals Van Dyck die beschrijft, niet veel te verschillen van de Nederlandse situatie en daarom grotendeels ook op Nederland van toepassing te zijn. Van Dyck geeft een breed beeld en een heldere kijk op de huidige stand van zaken. Hij schetst daarbij een onderbouwing en ontstaan van deze situatie aan de hand van drie onderwerpen. Hij beschrijft hoe zich steeds verder ontwikkelende informatietechnologie, groeiende welvaart en de wankele balans tussen angst en vertrouwen hun invloed uitoefenen op ‘het merk mens’. Uiteraard zullen er meer onderwerpen te verzinnen zijn, maar Van Dyck weet in mijn ogen drie bewegingen te beschrijven die zeker weerklinken in de huidige tijdsgeest. Je kunt je afvragen of er bij gebrek aan retrospectief nu al iets over te zeggen valt, alleen valt daar vooralsnog niet veel aan te veranderen en zullen wij ons daar dan ook voorlopig bij neer moeten leggen.

²¹ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 8.

²² F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 8.

²³ Zie bijvoorbeeld: <http://www.heineken.com/nl/enjoyresponsibly/our-approach.aspx>, gezien op 1 juli 2014.

²⁴ Met als nadeel dat ook de informatie over verantwoord gebruik en de gevaren van alcohol ook niet toegankelijk zijn voor minderjarigen, waardoor zij daar niet op gewezen worden terwijl de gevaren voor hen waarschijnlijk groter zijn.

²⁵ F. van Dyck, *Het Merk Mens: Consumenten grijpen de macht*, Scriptum Uitgeverij, Schiedam, 2007.

Informatietechnologie

Van Dyck begint bij de jaren zestig van de vorige eeuw. Hij haalt de Britse historicus Eric Hobsbawm aan en met hem spreekt hij over een parallel met de huidige tijd, omdat er sprake is van nieuwe technologie die bereikbaar werd voor het grote publiek. In de jaren zestig ging het over de auto, de transistorradio, de televisie en de diepvriezer, de laatste jaren gaat het over informatie- en telecommunicatietechnologie. 'Ook nu is technologie de motor van een nieuw tijdperk met groeiende welvaart en rijkdom voor velen.'²⁶ Van Dyck spreekt over drie technologische mijlpalen. De uitvinding van de microprocessor door Intel en het uitbrengen daarvan op grote schaal in 1971 vormt de eerste mijlpaal. Met deze processor konden handzame computers voor thuisgebruik gemaakt worden en kon men spreken van een *personal computer*. Dit vormde een zeker contrast met de enorme, door specialisten aangestuurde apparaten van daarvoor. Apple bracht in 1977 zo'n model op de markt en IBM in 1981, waardoor het voor iedereen mogelijk werd om informatie te bewerken, vorm te geven en te verspreiden. Belangrijk is hier dat informatie die zich eerst vooral op een aantal plaatsen concentreerde zich nu kon verspreiden, omdat het technisch mogelijk geworden was en meer nog omdat het nu ook te betalen was.²⁷ De spreiding van informatie gaat verder met de komst van de tweede mijlpaal, het wereldwijde web. Hierdoor konden mensen waar ook ter wereld informatie met elkaar uitwisselen en werd afstand daarmee relatief en deed er niet meer toe. 'Dit platform stelt personen, groepen bedrijven en universiteiten overal ter wereld in staat om samen te werken.'²⁸ Ondertussen ging ook de ontwikkeling van de personal computer door en zijn ze steeds meer te vinden in bedrijven, gezinnen en scholen. De derde grote stap die Van Dyck benoemt is de mobiele telefoon en de standaardisering van de technologie daarachter: 'De gsm-standaard maakte wereldwijde draadloze communicatie mogelijk.'²⁹

Informatie- en telecommunicatie is verworden tot één van de belangrijkste bronnen van economische groei en welvaart. Daarmee is onze samenleving een kennissamenleving geworden, een idee van Richard Florida, aldus Van Dyck. Er is een creatieve klasse ontstaan, waar bijna een derde van de beroepsbevolking deel van uitmaakt en die geld verdient met ideeën bedenken en intellectueel eigenaarschap. Om dit te illustreren vertelt Van Dyck over het ontstaan van de microprocessor:

'Een hightech microchip is dus simpelweg samengesteld uit metaal, zand en lucht. De materiaalkosten vertegenwoordigen bijgevolg minder dan 1 procent van de totale kostprijs. Het meest waardevolle aan de uitvinding van de microchip is het idee.'³⁰

Informatietechnologie bracht de voorwaarden die nodig waren om een kennissamenleving te realiseren. Het idee van de netwerksamenleving bouwt daar op verder. Mensen van over de hele wereld staan in verbinding met elkaar, delen kennis en expertise en gaat het er om handig gebruik te maken van je netwerk. Daarmee zorgt het voor een nieuwe manier waarop producten en ideeën worden ontwikkeld:

²⁶ F. van Dyck, 2007, blz. 23.

²⁷ F. van Dyck, 2007, blz. 29.

²⁸ F. van Dyck, 2007, blz. 29.

²⁹ F. van Dyck, 2007, blz. 30.

³⁰ F. van Dyck, 2007, blz. 31-32.

'Informatietechnologieën en de netwerksamenleving die daaruit voortvloeit, kennen een fundamenteel ander ontwikkelingspatroon dan andere technologieën en samenlevingen in het verleden. Ieder product is tegelijkertijd ook weer grondstof voor nieuwe producten (informatie).' ³¹

Technologische vooruitgang brak denkbeeldige muren en obstakels af, bracht de hele wereld met elkaar in verbinding en maakte kennis en creativiteit vloeibaar.

Welvaart

Een tweede onderwerp dat van invloed is op onze huidige samenleving, is toenemende wereldwijde welvaart, aldus Van Dyck. Na de Koude Oorlog met haar strijd tussen het kapitalisme en het communisme konden door het vervagen van grenzen en de verheerlijking van de liberale democratie markten groeien en markten zich toenemend globaal oriënteren. Sinds de val van de Muur is de Europese Unie gegroeid van twaalf naar zevententwintig lidstaten, waar in de meeste landen met behulp van de euro een grote gemeenschappelijke economische markt is ontstaan. Daarin is de uitbreiding van het aantal lidstaten van de EU in 2004 richting het oosten bijzonder, vooral omdat het landen betrof die voorheen communistisch bestuurd werden en nu onderdeel zijn gaan uitmaken van zo'n grote gemeenschappelijke (kapitalistische) markt. ³² De afgelopen twintig jaar heeft de toenemende globalisering veel goeds gebracht aldus Van Dyck.

Niet alleen Europa profiteert van de groeiende welvaart die globalisering met zich meebrengt. Ook in China wordt de wereld langzaamaan platter. 'De platte wereld in China is een langzaam proces geweest, eerder een evolutie dan een revolutie.' ³³ schrijft Van Dyck. Na het overlijden van Mao kreeg Partijleider Deng Xiaoping de touwtjes in handen en startte in 1978 met de 'open deurpolitiek' waarmee China zich meer op het westen ging richten. Ze hadden de westerse technologie en investeringen nodig die gepaard gingen met het aantrekken van buitenlandse ondernemingen. Noodzakelijk om deze veranderingen te kunnen bewerkstelligen was een verandering van mentaliteit. 'Rijkdom nastreven is eervol', verklaarde Deng. Daarmee stak hij de lont aan van de Chinese economische boom die tot op vandaag voortduurt.' ³⁴ Dat deze hervorming die leidde tot de introductie van een socialistische markteconomie een langzaam proces was en geen revolutie te noemen is, schrijft ook Richard Sanders:

In Deng's 'socialist market economy' administered prices were still common and wholly free prices the exception rather than the rule. Thus, China's structural reform under Deng was a gradual one, with markets encouraged selectively and pragmatically and enterprises overwhelmingly run in the collective rather than the private interest. ³⁵

Desalniettemin was de openheid richting het westen een 'revolutionaire' nieuwigheid, waar de groei van de Chinese economie mee gestart is en die zich steeds verder ontpopt als internationale speler met een steeds hoogwaardiger wordende industrie, die niet meer alleen assembleert, maar ook zelf ontwikkelt. Van Dyck schrijft in dit verband over de bouw van

³¹ F. van Dyck, 2007, blz. 38.

³² F. van Dyck, 2007, blz. 44.

³³ F. van Dyck, 2007, blz. 45.

³⁴ F. van Dyck, 2007, blz. 45.

³⁵ R. Sanders, 'The political economy of Chinese environmental protection: lessons of the Mao and Deng years', *Third World Quarterly*, Vol. 20 No. 6, 1999, blz. 1205.

een computerchipfabriek in 2007 en hoogwaardige staaltoepassingen,³⁶ het dagblad *Trouw* schreef over de eerste vliegtuigfabriek van fabrikant Airbus in China.³⁷ China en ook India zijn hard op weg om de sterkste economieën te worden.

‘Het is overigens maar de vraag of de eenentwintigste eeuw nog een fenomeen van wereldleiderschap zal kennen. Het idee van een centraal leiderschap staat in elk geval haaks op de genetwerkte samenleving die zeer organisch groeit en functioneert en die de ruggengraat vormt van het economische en maatschappelijke weefsel van vandaag.’³⁸

Van Dyck plaatst echter wel de kanttekening dat lokale successen niet meteen tot een globaal succes leiden en andersom, en dat het juist zaak is als globale onderneming lokaal te denken. ‘Think glocal’³⁹ noemt hij het: ‘Schaalvergroting is troef, maar tegelijkertijd spelen slimme merken veel in op lokale behoeften en culturele verschillen.’⁴⁰ Als voorbeeld heeft hij het over McDonald’s, die in België de Pitamac op de kaart had staan omdat de mediterrane keuken trend was.⁴¹ Inmiddels staat de Pitamac niet meer op de productenlijst, maar er zijn genoeg andere voorbeelden te vinden bij McDonalds. De Nederlandse McKrokot, die in België niet op het menu staat.⁴² En in Italië verkoopt men de MacParm, een hamburger met ‘lokale’ Parmezaanse kaas.⁴³ Interessant is ook de cultuurgebonden houding van Ronald Mc

44

Donald, de grote pop die je welkom heet in het restaurant, in Nederland met uitgestoken hand, in Thailand en waarschijnlijk meerdere Aziatische landen met twee handen op elkaar, recht voor het lichaam.

³⁶ F. van Dyck, 2007, blz. 46.

³⁷ L. van der Heide, Chinese luchtvaartindustrie is bijna ‘ready for takeoff’, *Trouw*, maandag 2 juli 2012, blz. 14.

³⁸ F. van Dyck, 2007, blz. 47.

³⁹ F. van Dyck, 2007, blz. 47.

⁴⁰ F. van Dyck, 2007, blz. 47.

⁴¹ F. van Dyck, 2007, blz. 49.

⁴² Vergelijk: <http://mcdonalds.be/nl/producten>, en <http://www.mcdonalds.nl/producten/Producten/Burgers+en+Nuggets/McKrokot>, gezien op 17 maart 2014.

⁴³ Genuttigd in Milaan, op 18 augustus 2012.

⁴⁴ Foto van Ronald McDonald gemaakt in Pattaya, Thailand, op 17 november 2012, de andere twee foto’s in Milaan, Italië, op 18 augustus 2012.

Economische groei betekent dan wel dat de welvaart toeneemt, het hoeft niet te betekenen dat het welzijn van de mensen toeneemt. En dat de economie zal blijven groeien wordt verwacht, maar is nooit zeker. In een scenariostudie van het Centraal Planbureau, Milieu- en Natuurplanbureau en Ruimtelijk planbureau⁴⁵ worden vier verschillende scenario's geschetst, waarbij afhankelijk van twee 'sleutelonzekerheden' gesproken wordt over geringe plaatselijke economische groei, tot wereldwijde hoge economische groei. De huidige crisis relativeert de uitkomsten wellicht, maar interessant zijn de twee sleutelonzekerheden: de mate waarin landen bereid en in staat zijn om internationaal samen te werken, en hervorming van de collectieve sector.⁴⁶ De eerste onzekerheid gaat eigenlijk uit van hetzelfde verband waar Van Dyck zich ook op baseert, dat internationale samenwerking en globalisering leidt tot economische groei en stijgende welvaart. Maar beide onzekerheden maken de scenario's afhankelijk van de grilligheid van de politiek.

Angst en vertrouwen

Het derde onderwerp dat de schets volgens Van Dyck kenmerkt zijn de tegenstellingen angst en vertrouwen. 'Tot op vandaag blijven angst, onzekerheid en gevoelens van onveiligheid deel uitmaken van onze westerse samenleving. Soms hebben we zelfs de indruk dat angst en onzekerheid alleen maar toenemen. Dat is echter niet helemaal waar, zo blijkt.'⁴⁷ Van Dyck vertelt over de tijd van de Koude Oorlog en rampen als Tsjernobyl die de consument angstig maakten en leidden tot teruggetrokken vluchtgedrag in de vorm van cocooning.⁴⁸ Daarbij brak in die jaren ook het 'ik-tijdperk' aan. 'Het was ieder voor zich. Het leven was een strijd. In het bedrijfsleven gold *the survival of the fittest*.'⁴⁹ En 'marketing was in de jaren tachtig altijd een beetje oorlog.'⁵⁰ Zo heftig als in die tijd is dit nu niet meer het geval, maar gevoelens van angst kunnen zo oplaaien. Eigenlijk is er nog nooit zo weinig moord en doodslag geweest als in onze tijd, maar door een onrealistisch wereldbeeld denken veel mensen dat het er anders voor staat. Anderzijds is angst ook een basisreflex dat mensen kan beschermen en verdedigen en dat in zekere zin eigenlijk heel gezond is. 'Angst en vertrouwen verhouden zich ook niet als tegenovergestelde polen. Ze maken beide deel uit van mens en maatschappij. Op bepaalde momenten zal de ene pool meer dominant zijn dan de andere en helt de slinger over naar angst of vertrouwen.'⁵¹

Van Dyck ziet tussen beiden een slingerbeweging bestaan die steeds positiever zal uitslaan richting vertrouwen:

'In dit boek hanteren we als een centrale stelling dat in de slingerbeweging tussen angst en vertrouwen, de slinger de komende jaren sterker zal doorhellen naar vertrouwen. (...) we leren steeds meer en beter om te gaan met de angsten en onzekerheden die een snel evoluerende wereld met zich meebrengt.'⁵²

⁴⁵ L.H.J.M. Janssen, V.R. Okker en J. Schuur, 'Welvaart en Leefomgeving: een scenariostudie voor Nederland in 2040', Centraal Planbureau, Milieu- en Natuurplanbureau en Ruimtelijk Planbureau, 2006.

⁴⁶ L.H.J.M. Janssen, V.R. Okker en J. Schuur, 2006, blz. 45-53.

⁴⁷ F. van Dyck, 2007, blz. 63.

⁴⁸ F. van Dyck, 2007, blz. 63.

⁴⁹ F. van Dyck, 2007, blz. 62.

⁵⁰ F. van Dyck, 2007, blz. 63.

⁵¹ F. van Dyck, 2007, blz. 72-73.

⁵² F. van Dyck, 2007, blz. 71.

Dit leest hij af aan het vertrouwen dat jongeren hebben in de toekomst.⁵³ Ook ouderen blijven meer doen, hebben meer geld en een betere gezondheid dan vroeger. 'Ouderen worden steeds jonger van geest. Verschillen tussen de leeftijden worden uitgevlakt. Senioren reizen, knutselen, tuinieren en zorgen voor de kleinkinderen.'⁵⁴ Nu kan het natuurlijk goed dat Van Dyck zelf ouder wordt, hij is geboren in 1959,⁵⁵ en dat het hem alleszins meevalt hoe vitaal en actief hij en zijn omgeving zelf blijven, waardoor hij vanuit zijn eigen beleving schrijft dat ouderen 'actiever, vitaler en rijker dan ooit voorheen in de geschiedenis'⁵⁶ zijn. Er zijn ook tijden geweest waarin er nog geen pensioen bestond en men probeerde te werken tot de dood voor zover dat ging en zorgen voor de kleinkinderen vanzelfsprekend was omdat drie generaties in één huis woonden. En volgens het Bijbelboek Genesis werd Abraham vader toen hij honderd was.⁵⁷

Maar ik begrijp dat dat voor het verhaal van Van Dyck niet helemaal relevant is. Interessant is wat hij schrijft over een onderzoek van Mark Elchardus en Wendy Smits naar geluk in België:

'Er zijn significante verschillen tussen bepaalde bevolkingsgroepen als het op geluk aankomt. Zo voelen Vlamingen zich gelukkiger dan Walen en zijn mannen ietwat gelukkiger dan vrouwen. Het verschil in geluk tussen leeftijdsgroepen is nog meer uitgesproken. Jongeren tot 25 jaar zijn vrij gelukkig, daarna daalt het geluk haast rechtlijnig tot de leeftijd van 55 jaar, waarna het weer stijgt. De 46- tot 55-jarigen zijn het minst gelukkig, de groep van 66 tot 75 jaar het meest gelukkig.'⁵⁸

Interessant daarin is dat juist de actieve bevolking minder gelukkig is door werkdruk en stress, maar juist hogeropgeleiden voelen zich gelukkiger dan minder hoog geschoolden. Zo gelukkig als we zijn, zijn we net zo bang om dat geluk weer te verliezen en willen we gelukkiger zijn dan anderen. 'De consument zit gevangen in een tredmolen: zo gauw hij een hogere levensstandaard heeft bereikt, raakt hij verslaafd aan het nieuwe comfort.'⁵⁹

'De vrijemarkteconomie verleidt mensen om zaken te kopen die ze denken te verlangen. Het systeem scherpt ook onze onvermoede interesses en smaken aan. Dat is het geheim van talloze 'nieuwigheden' in de winkelrekken. Mensen worden zo gedwongen om zich voortduren materieel te verbeteren en deel te nemen aan de ratrace. In de vrijemarkteconomie heb je de vrijheid om je zo gelukkig of ongelukkig te voelen als je zelf wilt, merkte The Economist ietwat wrang op.'⁶⁰

En zo weet Van Dyck de huidige situatie te typeren vanuit drie bewegingen, toenemende informatietechnologisering, economische- en welvaartsgroei en de dynamiek tussen angst en vertrouwen. Om enigszins een structuur aan te brengen 'in de schijnbare chaos aan maatschappelijke ontwikkelingen en menselijk gedrag aan het begin van de eenentwintigste eeuw'⁶¹ werkt Van Dyck nog een aantal patronen uit binnen de drie onderwerpen, die hij poogt te ontrafelen in een aantal drijfveren die het gedrag van mens, merk en maatschappij

⁵³ F. van Dyck, 2007, blz. 73.

⁵⁴ F. van Dyck, 2007, blz. 74.

⁵⁵ Volgens: <http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=BH1KDRMM>, gezien op 26 juli 2012.

⁵⁶ F. van Dyck, 2007, blz. 74.

⁵⁷ Genesis 21 vers 5.

⁵⁸ F. van Dyck, 2007, blz. 76.

⁵⁹ F. van Dyck, 2007, blz. 77.

⁶⁰ F. van Dyck, 2007, blz. 78.

⁶¹ F. van Dyck, 2007, blz. 81.

aansturen. Het voert te ver ze hier allemaal uit te werken, maar omdat het de visie van Van Dyck verheldert lijkt het me goed enkele relevante drijfveren kort bij langs te gaan.

3. Wat beweegt de mens van nu?

Empowerment

Door alle technologische ontwikkelingen heeft de consument veel meer zelfbeschikking gekregen. De komst van het internet maakte op elk moment informatie beschikbaar en de consument weet die dan ook te vinden. Van Dyck schrijft: 'In de eenentwintigste eeuw neemt het vertrouwen van burgers, consumenten en werknemers toe. Zij nemen steeds meer de touwtjes in handen en stellen steeds hogere eisen aan bedrijven en merken. Ze willen zelf kiezen en laten zich niet betuttelen.'⁶² 'Wie actuele kennis heeft, de verbanden doorziet en weet hoe erop in te spelen, heeft de macht.'⁶³ Maar ook studenten hebben meer invloed en worden meer gehoord. In het onderwijs wordt er geëxperimenteerd met studenten die elkaars prestaties beoordelen, waar dat binnen een hiërarchische en conservatieve omgeving eerder ondenkbaar was.

Daarnaast zorgt de technologie ervoor dat we op elk moment kunnen doen wat we zelf willen. Op televisie is er te zappen langs vele kanalen, internetwinkels zijn elke dag van de week 24 uur open, alle vormen van muziek zijn real-time te streamen en beluisteren, communiceren kan (bijna gratis) overal en op elk moment met allerlei vormen van social media, door *user-generated content* maakt de consument haar eigen nieuws⁶⁴ en met het principe van crowdfunding voorziet ze ook in haar eigen nieuwe producten.⁶⁵

Authenticiteit

Met deze drijfveer poogt Van Dyck te laten zien dat wanneer het beter gaat met de economie, mensen minder behoefte hebben aan rolmodellen waar heroïsche eigenschappen aan worden toegedicht. 'Dit is het tijdperk van de échte 'gewone man en vrouw'.⁶⁶ Het afnemen van onzekerheid en angst geeft ruimte om het dagelijkse leven te waarderen zoals ze is en brengt het menselijke naar voren. 'Helden doen 'gewoon' en iedereen wordt een held.'⁶⁷ Van Dyck geeft hierbij een aantal voorbeelden van bekendheden waarvan de normale kant in beeld wordt gebracht in de media, mijn inziens werkt het ook andersom. Realitytelevisie maakt van normale mensen sterren en is flink populair geworden de laatste jaren omdat de in beeld gebrachte personages authentiek zouden zijn.⁶⁸

⁶² F. van Dyck, 2007, blz. 85.

⁶³ F. van Dyck, 2007, blz. 85.

⁶⁴ F. van Dyck, 2007, blz. 85-86, en zie ook als voorbeeld: <http://www.overdichtbij.nl/over-dichtbij/> (gezien op 17 maart 2014)

⁶⁵ Zie bijvoorbeeld: <http://www.kickstarter.com> (gezien op 17 maart 2014)

⁶⁶ F. van Dyck, 2007, blz. 97.

⁶⁷ F. van Dyck, 2007, blz. 97.

⁶⁸ E. Quaegebeur en M. Kools, 'De verheerlijking van de domheid; Realitytelevisie,' *Vrij Nederland*, 23 juni 2012, blz. 32.

Verbondenheid

‘Vanaf het midden van de jaren zeventig van de vorige eeuw viel het individu op zichzelf terug. De tijdsgeschiedenis van toen werd gekenmerkt door egoïsme, ethnocentrisme en het ontkennen van elke gemeenschapszin.’⁶⁹ Dit zet Van Dyck misschien wel erg hard neer, het maakt in ieder geval duidelijk dat men in die tijd erg op zichzelf gericht was. Dat heeft hij nodig om te laten zien dat het tegenwoordig anders is en hij kan spreken over ‘sociaal individualisme’:

‘Vandaag de dag hebben we te maken met een nieuw sociaal individualisme. Het individu is empowered – en die klok wordt niet teruggedraaid – maar weet zich persoonlijk verrijkt in sociale contacten met zijn directe omgeving en engageert zich ook graag in het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk.’⁷⁰

Synthese

Van Dyck heeft het hierbij over ‘het en/en tijdperk’.⁷¹ ‘In de twintigste eeuw waren er veel tegenstellingen, de duidelijkste is misschien wel kapitalisme tegenover communisme. Tegenwoordig is dat anders: ‘Van de kookpot tot de politiek wordt wat gisteren onverzoebaar leek probleemloos gecombineerd.’⁷² Daarbij is de opvatting over tegenstellingen ook wat veranderd, dingen die voorheen als tegenstellingen niet samen konden gaan, kunnen elkaar nu prima aanvullen en complementair worden genoemd.⁷³ Bijvoorbeeld de uitersten goedkoop en chic zijn geen tegenstellingen meer. Prijsvechter in de mode H&M weet al enkele jaren voor bepaalde collecties grote ontwerpers te strikken en zo voor weinig geld haute couture aan te bieden.⁷⁴ ‘Maar ook twee verschillende merken kunnen voor samenwerking kiezen en zoeken zo de complementariteit op.’⁷⁵ Dit ziet Van Dyck veel gebeuren, Sony en Ericsson in de telefonie, Philips en Douwe Egberts in de Senseo, maar ook McDonalds en Innocent van de gezondheidsdrankjes. ‘De positieve associaties van de ene stralen af op de andere en omgekeerd. Verassend is dat geen van de negatieve eigenschappen van een merk afstralen op het co-merk.’⁷⁶

Beleving

‘Wanneer de economie sterk groeit en de welvaart voor grote groepen in de samenleving toeneemt, zijn mensen minder geneigd om langer te werken en neemt de behoefte aan vrije tijd en ontspanning toe.’⁷⁷ Zodra mensen geld overhouden aan het eind van de maand en alle primaire levensbehoeften zijn voldaan, steken mensen graag geld in vrije tijd en willen ze dingen beleven. Dat geldt ook voor producten, waarbij verkopen alleen niet meer genoeg

⁶⁹ F. van Dyck, 2007, blz. 115.

⁷⁰ F. van Dyck, 2007, blz. 115.

⁷¹ F. van Dyck, 2007, blz. 125.

⁷² F. van Dyck, 2007, blz. 125.

⁷³ F. van Dyck, 2007, blz. 125.

⁷⁴ F. van Dyck, 2007, blz. 129.

⁷⁵ F. van Dyck, 2007, blz. 129.

⁷⁶ F. van Dyck, 2007, blz. 130.

⁷⁷ F. van Dyck, 2007, blz. 143.

is, maar ook de beleving van het product tijdens het gebruik ervan en bij de aanschaf belangrijke factoren zijn geworden: 'De beleving is een remedie tegen de banalisering van een merk, product of dienst.'⁷⁸ Een manier waarop bedrijven inspelen op deze hang naar beleving is de 'flagship-store'.⁷⁹ Dit soort winkels bieden niet alleen producten aan, maar maken van een bezoek een complete beleving en organiseren evenementen om de consumenten vaker te laten komen, waarbij het draait om één merk.

Zingeving

De mens die uitgekeken is op het bekende gaat op zoek naar dat wat het natuurlijke overstijgt. Daarnaast verandert onze concrete werkelijkheid zo snel, dat we ergens houvast nodig hebben. 'In onze razendsnel evoluerende maatschappij voelen wij de behoefte aan zintuiglijkheid en zingeving in de meest diverse uitingen en verschijnselen.'⁸⁰ Dat beperkt zich niet tot enkel het individu, ook managers gaan meer nadenken over abstracte thema's en het nut van het werk dat ze doen. Daarbij geven steeds meer docenten en professoren uit oosterse landen les aan gedegen managementopleidingen en nemen zo flarden van hun oosterse wijsheden mee de bedrijven in. Los van religieuze inhoud gaat het uit van een ander arbeidsethos en filosofie.

'Een van die thema's is het oordeel dat managers gemotiveerd moeten zijn door een hoger doel dan geld. Een andere stelling is het geloof dat bedrijven een meer holistisch beleid moeten voeren, een aanpak die rekening houdt met aandeelhouders, maar ook met werknemers, klanten, de gemeenschap en het milieu.'⁸¹

Maar dat is niet de enige verklaring die Van Dyck voor de toenemende interesse voor religie heeft. Ondanks het groter aantal uren vrije tijd en de grotere belangstelling deze tijd nuttig te gebruiken, 'hebben we het drukker dan ooit voordien.'⁸² Mensen ontvluchten deze drukte en zoeken rust in zingeving. Mensen passen bewust hun levensstijl aan en kiezen ervoor minder geld te verdienen en meer tijd te hebben voor dingen die ze echt belangrijk vinden in hun leven.

4. Hoe de kerk de marketing heeft uitgevonden

Waar Van Dyck de tijdsgeest beschrijft en karakteriseert aan de hand van een aantal drijfveren die inhoudelijk de kerk niet vreemd zijn, gaat de Italiaanse communicatieconsultant en journalist⁸³ Bruno Ballardini een paar stappen verder en draait het hele verhaal om. Volgens Ballardini maakt de kerk⁸⁴ niet alleen gebruik van marketing,

⁷⁸ F. van Dyck, 2007, blz. 143.

⁷⁹ F. van Dyck, 2007, blz. 149.

⁸⁰ F. van Dyck, 2007, blz. 159.

⁸¹ F. van Dyck, 2007, blz. 161-162.

⁸² F. van Dyck, 2007, blz. 163.

⁸³ Zie hiervoor het profiel van Bruno Ballardini op netwerksite LinkedIn <http://it.linkedin.com/pub/bruno-ballardini/13/b34/889> (gezien op 20 juni 2014).

⁸⁴ In de Nederlandse vertaling is het Italiaanse *la Chiesa* vertaald met *de Katholieke Kerk*, maar ik vermoed dat Rooms-katholieke Kerk hier beter op haar plek was geweest.

maar heeft zij de marketing zelfs uitgevonden.⁸⁵ In zijn boek *Jezus wast witter dan wit* beschrijft Ballardini met termen waar marketingmanagers niet vies van zijn, hoe de kerk van het begin af aan op strategische wijze de gelovige aan haar wist te binden. Hij legt een aantal marketingprincipes langs de kerk en sneert daarmee naar helden van de marketing als Philip Kotler, om te laten zien dat ze eigenlijk weinig nieuws brengen en dat de kerk dergelijke principes al tientallen eeuwen gebruikt in een vorm die veel verder strekt dan wat 'grijze, talentloze figuren die hun bestaan opofferen voor het bedrijfsbelang'⁸⁶ hierover beweren. Ballardini draait de boel om en wil de marketing laten leren van de kerk en schrijft over de kerk als een 'ethisch consumptiemodel':

'Een immense constructie, waarvan we de grenzen nauwelijks kunnen onderscheiden, een levend meesterwerk dat zichzelf dagelijks herschept en dat elke dag de verwachtingen van de consumenten inlost, door op hun goedgelovigheid in te spelen.'⁸⁷

Om consumenten aan het kopen te krijgen kun je ze het beste eerst met een schuldgevoel opzadelen en dat ziet hij terug in de leer die Paulus verkondigde, de 'productmanager die het merk uitvond' en die tevens het wat wrange logo van een kruis koos: een martelwerktuig, 'een trademark dat in honderden miljoenen exemplaren wordt gereproduceerd' en 'aan de muren van kleuterscholen en basisscholen wordt opgehangen'.⁸⁸ Het is vooral belangrijk om rondom een product de indruk te wekken dat het uniek is. Ballardini legt uit hoe de eerste vier van de tien geboden dat benadrukken en dat de uniciteit ook steeds gegarandeerd werd door de getuigenis van Jezus en 'een lange reeks testimonials door de evangelisten, de kerkvaders, de pausen en de heiligen'.⁸⁹ Daarbij is het beheersen van de 'dialectiek tussen continuïteit en verandering'⁹⁰ erg belangrijk; dit kreeg vorm in het steeds herschrijven (of herinterpreteren) van de religieuze teksten, zowel door de tekstschrijvers zelf als door de grote theologen de geschiedenis door.⁹¹ Paulus zou een te grote nadruk op de Schrift gelegd hebben, waardoor de mondelinge traditie aan waarde verloor en tegelijk werd door het heilig maken van de Schrift 'een krachtig, absolutistisch eenrichtingsmedium geboren, vergelijkbaar met onze televisie nu.'⁹² Maar dat niet alleen:

'Eigenlijk komt het erop neer dat de mogelijkheid zich aandiende om mensen te leren met hun televisietoestel te praten, de werkelijkheid alleen nog te interpreteren aan de hand van wat er op televisie werd gezegd, en ze op de koop toe te doen geloven dat de boodschap die het medium op massale schaal verspreidde, een persoonlijke mededeling was.'⁹³

Ballardini beschrijft dat in de kerk het product en de dienstverlening samenvallen, een idee dat binnen de marketing nog niet heel lang gangbaar is, maar de laatste tijd sterk aan

⁸⁵ B. Ballardini, *Jezus wast witter dan wit: Hoe de Katholieke Kerk de marketing heeft uitgevonden*, vertaald door S. Verhulst, uitgeverij Mouria, Amsterdam, 2010. Gelezen als ebook.

⁸⁶ B. Ballardini, 2010, inleiding.

⁸⁷ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.1.

⁸⁸ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.3.

⁸⁹ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.5.

⁹⁰ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.5.

⁹¹ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.6.

⁹² B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.7.

⁹³ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.7.

populariteit wint. ⁹⁴ Van Philip Kotler leent hij vijf algemene voorwaarden waaraan moet worden voldaan wil een marketingconcept ergens op toepasbaar zijn en vult hij in hoe de kerk daar al eeuwen mee werkt:

1. Er moeten minstens twee partijen zijn - in ons geval de kerk en de gelovigen.
2. Elk van beide moet iets bezitten waarvoor de ander mogelijk belangstelling heeft - de kerk bewaart het woord, de gelovigen bezitten het geloof dat aan het woord betekenis kan verlenen.
3. Elk van beide moet kunnen communiceren en moet in staat zijn om te leveren - zowel de kerk als de gelovigen communiceren en ze zijn allebei in staat om het waardevolle dat ze bezitten aan de ander ter beschikking te stellen.
4. Het staat elk van beide vrij om het aanbod aan te nemen of te weigeren - de kerk en de gelovigen handelen elk uit vrije wil.
5. Elk van beide vindt het de moeite waard of wenselijk om zaken te doen met de ander - het contact met de gelovigen is voor de kerk van vitaal belang en hetzelfde geldt omgekeerd ook voor de gelovigen. ⁹⁵

Ballardini heeft ook wel zo zijn bedenkingen bij de insteek van de kerk, bijvoorbeeld bij 'de gewoonte om te geloven in het geschrevene, niet in wat rechtstreeks wordt ervaren'. ⁹⁶ Hij vindt het hoogst opmerkelijk dat wanneer de herinnering aan wonderen of mirakels geschreven tekst wordt, het daarmee ook werkelijkheid wordt. ⁹⁷ Collectieve verbeelding wordt zo bijna letterlijk geïnterpreteerd, meent hij. ⁹⁸

Verder schrijft Ballardini over het kerkgebouw als verkooppunt, waarbij er niet zomaar een locatie gekozen wordt, maar waarbij de complete merkfilosofie de keuze bepaalt, tot aan het interieurontwerp aantoe. ⁹⁹ Hij spreekt over bidprentjes en relieken als 'gadgets', ¹⁰⁰ over devote liederen als 'succesvolle jingles' ¹⁰¹ en de eucharistie als 'entertainment' met 'proefhapjes'. ¹⁰² Door verdraagzaamheid als belangrijke deugd neer te zetten is men alle kritische zin verloren en is elk gevoel totaal uitgeschakeld, zo draaft Ballardini door. ¹⁰³ Hij zet katholieke kunst neer als heilige kitsch, ¹⁰⁴ rafelt twintig eeuwen theologisch-filosofisch argumenteren uiteen in enkel propaganda-argumenten ¹⁰⁵ en zegt dat de kerk commentaar op haar doen en laten wegwuift door haar omvang, want 'in de ogen van de massa zegeviert de grootsheid van het Merk over de onzekerheid van de leugen. Zo wordt er geloof opgewekt.' ¹⁰⁶

⁹⁴ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.9.

⁹⁵ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.9.

⁹⁶ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.10.

⁹⁷ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.10.

⁹⁸ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.11.

⁹⁹ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 3.1-3.3.

¹⁰⁰ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 3.4.

¹⁰¹ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 3.6.

¹⁰² B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 3.5 en 3.7.

¹⁰³ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 3.9.

¹⁰⁴ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 3.10.

¹⁰⁵ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 4.2.

¹⁰⁶ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 4.3.

Het boek sluit Ballardini vervolgens af door te stellen dat we ons niets moeten laten aansmeren, niet door grote multinationals en niet door de kerk, want we hebben alles al. Elke boodschap met woorden zijn we geneigd voor waar aan te nemen. 'Maar toch is er één ding dat ons nog kan redden. Niet de heilige voorzienigheid, maar ons verstand.'¹⁰⁷ Dat moeten we dan eens een keer niet meteen geloven omdat Ballardini het geschreven heeft, maar hij nodigt ons uit om te bedenken hoe absurd het is dat we aan het geschreven woord zo veel belang hechten.¹⁰⁸

Toch moeten we het in een scriptie vooral van de geschreven woorden hebben en kunnen we daar moeilijk aan ontkomen. Over het algemeen probeert de wetenschap betrouwbare woorden te schrijven en dat hoop ik hier ook te doen, kijkend naar de merknaam 'protestant'. Uitgaand van de betrouwbaarheid van woorden geschreven in geschiedenisboeken is het volgende deel tot stand gekomen en hoopt helderheid te geven in de verschillende achtergronden van de kerken die in de PKN met elkaar verenigd zijn.

¹⁰⁷ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 5.5.

¹⁰⁸ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 5.5.

Deel B. Hoe verkoopt de Protestantse *Kerk* zichzelf?

5. Geschiedenis van de kerk in Nederland

Om te kunnen begrijpen hoe op vrijdag 12 december 2003 een vereniging tussen de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden tot één gezamenlijke Protestantse Kerk in Nederland plaats heeft kunnen vinden en om de betekenis hiervan enigszins te kunnen duiden, kan het geen kwaad kennis van deze verschillende groeperingen en hun ontstaan te hebben.¹⁰⁹ De aanloop naar deze vereniging was behoorlijk lang, de eerste gesprekken tussen hervormden en gereformeerden werden vanaf 1949 gevoerd¹¹⁰ en zo'n 55 jaar later kon er daadwerkelijk van een vereniging worden gesproken. Dat geeft te denken en maakt nieuwsgierig naar de achtergronden van deze groepen, waarom er zoveel tijd nodig was om samen verder te gaan en welke verschillen daarbij de kop op staken.

Nederland bestaat in haar huidige vorm nog niet zo heel lang, het grondgebied is na de Tweede Wereldoorlog nog veranderd en de parlementaire democratie kent een vrij recente geschiedenis. Dat is nodig om te bedenken voordat we kunnen spreken over *de* geschiedenis van *de* kerk in Nederland, er is niet één omvattend verhaal dat geldt voor het Nederland zoals wij daar in leven. Wel kunnen we kijken naar de achtergrond waartegen de verschillende kerken die samen de PKN vormen zijn ontstaan en wat er zich heeft afgespeeld in het gebied dat later Nederland is gaan heten. Daarop alleen al valt een mensenleven te studeren en dat is niet de opzet van deze scriptie. Hier lijkt het mij goed het verhaal zoveel mogelijk te beperken tot dat wat nodig is voor het juiste begrip van die dingen die tijdens het integratieproces van de drie kerken speelden. Een beknopte schets van de historische achtergrond. Lastig is het altijd om een begin te vinden, vaak gaat aan een ontwikkeling een andere vooraf en die beide ontwikkelingen kunnen dan eigenlijk niet los van elkaar gezien worden.

Desalniettemin lijkt het me relevant dit verhaal te starten bij alle ontwikkelingen die samen de 'Reformatie' genoemd worden. Temeer omdat de Nederlandse Hervormde Kerk en de Evangelisch-Lutherse Kerk daar haar oorsprong vinden en dat ook de Gereformeerde Kerken ondenkbaar zouden zijn zonder de hervormers van weleer. Wat gaf hiertoe de aanzet?

Met Geert Grote en Thomas van Kempen kwam er aan het einde van de veertiende eeuw onder de naam 'moderne devotie' een beweging op die meer nadruk legde op het leiden van een persoonlijk devoot leven te midden van de wereld, gewoon in de stad. Vanwege de nadruk op het gewone kwam er van de hand van Johan Schutken een vertaling van de Psalmen en het Nieuwe Testament vanuit het Latijn, waardoor de teksten toegankelijk werden voor het gewone volk.¹¹¹ In dezelfde tijd speelde zich ook het westers schisma af en zorgde voor verdeeldheid binnen de Nederlanden. 'Het westerse schisma had het pauselijke aanzien verminderd en het verlangen naar vernieuwing van de kerk doen toenemen.'¹¹²

¹⁰⁹ B. Wallet, *Samen op Weg naar de Protestantse Kerk in Nederland: Het verhaal achter de vereniging*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005, blz. 11.

¹¹⁰ B. Wallet, 2005, blz. 25.

¹¹¹ O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Callenbach B.V., Nijkerk, 1985, blz. 69.

¹¹² O.J. de Jong, 1985, blz. 73.

Ook binnen de wetenschap begon het een en ander te verschuiven; geleerden spraken over de 'antieke weg' en de 'moderne weg', waarbij de eerste weg min of meer uitging van de platoonse opvatting over 'goddelijke ideeën' en waar de moderne weg eerder aristotelisch was en meer ruimte bood voor menselijk inzicht.¹¹³ De boekdrukkunst werd uitgevonden en maakte kennis bereikbaar voor grotere groepen mensen, er verscheen onder andere een complete Bijbel in de volkstaal.¹¹⁴ Daarnaast kreeg het humanisme vorm: vanuit het motto 'terug naar de bronnen' werd er kritiek geuit richting de kerk vanwege de vele kerkelijke praktijken die niet in de Bijbel werden terugvonden, onder andere bij monde van Erasmus.¹¹⁵ Deze kritiek zette mensen aan om na te denken over de vorm die de kerk destijds had en deed mensen beseffen dat er buiten de vaste vorm van de eredienst ook andere manieren zouden kunnen zijn.¹¹⁶ Deze en nog een aantal andere factoren laten zien dat er aan allerlei kanten opvattingsverschuivingen en ontwikkelingen gaande waren, die de ontvankelijkheid voor de ideeën van de reformatoren vergrootten.

Reformatie

Het nieuws dat Maarten Luther 'zich openlijk tegen de aflaatprediking had gekeerd' bereikte de Nederlanden in Antwerpen en ze was daarmee ook de eerste stad waar al snel zijn geschriften te koop waren.¹¹⁷ Luther zag in de Bijbel de bron die 'Christus aan de mens doet kennen'.¹¹⁸ Daaruit maakte hij op dat Gods gerechtigheid genade is: 'onverdiende vrijspraak'¹¹⁹ die God geeft in Christus. Daar staan geen betaling of goede daden tegenover, zoals dat bij de katholieke aflathandel veelal het geval was. Hoewel dit niet het enige was wat Luther te melden had, is dit waar hij met name bekend mee geworden is. Zijn opvattingen waren nieuw en kwamen via Antwerpen ook bij een humanist als Erasmus terecht.¹²⁰ De 'innovatie' rondom de drukpers maakte de verspreiding van Luthers geschriften gemakkelijker dan ooit mogelijk geweest was, waarmee dit denken een serieuze bedreiging vormde voor de officiële katholieke theologie en het kerkelijk gezag. Vandaar dat de inquisitie haar best deed het lutherse denken te bestrijden, maar ze slaagde er in de Nederlanden niet in om 'het protestantisme met wortel en tak uit te roeien.'¹²¹ Niet alleen de gevestigde Katholieke Kerk was gekeerd tegen het lutheranisme, ook het wereldlijk gezag in de vorm van de Spaanse keizer had weinig met hem op. Karel V stond de leer van Luther niet toe in de Nederlanden. Dit in tegenstelling tot het Duitse rijk waar de Augsburgse confessie bepalend was, met het principe 'cuius regio eius religio'. De verschillende vorsten bepaalden voor hun eigen gebied welke 'religie' er in dat gehele gebied aangehangen werd.¹²² Vanwege dit principe was de Spaanse keizer van de medewerking van de verschillende Duitse vorsten afhankelijk om het lutheranisme daar te kunnen bestrijden. Maar in de

¹¹³ O.J. de Jong, 1985, blz. 76.

¹¹⁴ O.J. de Jong, 1985, blz. 77.

¹¹⁵ O.J. de Jong, 1985, blz. 83.

¹¹⁶ O.J. de Jong, 1985, blz. 84.

¹¹⁷ O.J. de Jong, 1985, blz. 85.

¹¹⁸ O.J. de Jong, 1985, blz. 85.

¹¹⁹ O.J. de Jong, 1985, blz. 85.

¹²⁰ O.J. de Jong, 1985, blz. 85.

¹²¹ W. Thomas, 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw', *BMGN Low Countries Historical Review*, Vol. 105 No. 3, 1990, blz. 327.

¹²² O.J. de Jong, 1985, blz. 118.

Nederlanden had hij net als in Spanje rechtstreeks gezag en kon de inquisitie vrijelijk haar gang gaan.¹²³

Dit verschil is in twee opzichten belangrijk. Luther kon in het Duitse rijk bescherming krijgen van Frederik van Saksen, de keurvorst die hem liet onderduiken op de Wartburg waardoor hij minder te vrezen had van de inquisitie die in de Nederlanden het voor de luthersen lastig maakte.¹²⁴ Maar het droeg ook bij aan het beperkte succes van het lutheranisme in de Nederlanden:

‘de wittenbergse (sic!) reformator gaf geen richtlijnen voor het organiseren van een groep als de overheid dat verbood. Hij ging in zijn gehoorzaamheid aan de overheid tot het uiterste. Dat remde hier te lande alle ontplooiing: lutherse gemeenschappen konden er zo onmogelijk ontstaan. Hun afwezigheid zegt echter niets over de gezindheid van de bevolking.’¹²⁵

En bij de bevolking was er wel degelijk de gezindheid dingen te veranderen. In dezelfde tijd ontstond er rond Melchior Hoffman een groepering die ‘dopersen’ genoemd werden en waarbij het gedachtegoed zich baseerde op ideeën van de reformator Zwingli uit Zürich. Die ideeën werden zo ver doorgevoerd dat Zwingli zelf het niet meer met hen eens was.¹²⁶ Deze groepering was niet heel goed georganiseerd en innerlijk sterk verdeeld waardoor zij in verschillende steden verschillende denkwijzen had.

Het denken van Calvijn vond meer aansluiting en toonde sterke gelijkenis met de leer van Luther. Maar waar het calvinisme¹²⁷ echt in uitblonk, was de organisatie van het kerkelijk leven dat voor Calvijn zelfs een deel van de geloofsbelijdenis vormde.¹²⁸ De gemeenschappen die hierdoor ontstonden mochten van Calvijn ook tegen de wereldlijke overheid ingaan.

Later vielen de Nederlanden onder het bewind van de Spaanse koning Filips II die wegens zijn (streng) rooms-katholieke achtergrond net als Karel V geen andere religies toeliet in de Nederlanden en ook hij probeerde met behulp van de inquisitie het ketterse denken streng te onderdrukken. De denkwijzen van de luthersen en calvinisten moesten het ontgelden, hetgeen het calvinisme met haar nadruk op een gemeenschap los van de overheid juist een handvat bood om tegen de Spaanse overheerser in opstand te kunnen komen. Maar ondergronds bestonden er ook lutherse gemeenschappen. In de zomer van 1566 leidde de spanningen tot beeldenstormen, waarbij de calvinistische gereformeerden op verschillende plaatsen beelden en altaren in kerken verwoestten. Hoewel het gemakkelijk als vandalisme geïnterpreteerd kan worden, was het de beeldenstormers er ook om te doen ruimte voor samenkomsten in bezit te krijgen en waren overbodig geworden kloosterkerken daarvoor geschikt. Maar dat het zo nu en dan meer weg had van een wraakactie kan ook niet helemaal worden ontkend.¹²⁹

¹²³ O.J. de Jong, 1985, blz. 86.

¹²⁴ O.J. de Jong, 1985, blz. 88.

¹²⁵ O.J. de Jong, 1985, blz. 94.

¹²⁶ O.J. de Jong, 1985, blz. 95.

¹²⁷ H.J. Selderhuis en P. Nissen, ‘De zestiende eeuw’ in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006, blz. 278, Selderhuis en Nissen geven aan dat het gebruik van het begrip ‘calvinistisch’ enigszins problematisch kan zijn, maar dat het kerkhistorisch zo is ingeburgerd dat een andere term slechts verwarring zou wekken.

¹²⁸ O.J. de Jong, 1985, blz. 109-110.

¹²⁹ O.J. de Jong, 1985, blz. 128.

Om de katholieke zaak weer op orde te brengen stuurde Filips II de hertog van Alva naar de Nederlanden.¹³⁰ Daarentegen stond Stadhouders Willem van Oranje aan de kant van de opstandelingen en hij had de hoop eenzelfde constructie te bewerkstelligen als de godsdienstvrede die hij van de Duitse vorsten kende. Van Oranje werd zelf in eerste instantie luthers opgevoed en vanaf zijn elfde rooms-katholiek, maar was later ook geïnteresseerd in het calvinisme. Als 'interreligieus' poogde hij dan ook met deze opstand voor elkaar te krijgen dat er in de Nederlanden godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid zou zijn. De hertog van Alva trad zo streng op dat hij zijn tegenstanders het harnas in joeg waardoor zowel Willem van Oranje en de zijnen als geuzenaanvoerder Lumey hun aanhang zagen groeien. Dit ontaarde uiteindelijk in een burgeroorlog met de protestantse opstandelingen onder leiding van Willem van Oranje en Lumey tegenover de katholieke Spaanse vorst vertegenwoordigd door de hertog van Alva, bekend als de Tachtigjarige Oorlog. Waar de protestanten het gebied in handen hadden werd de katholieke eredienst verboden en namen de Hollandse Staten de kerkgoederen in beheer, om daarmee protestantse predikanten en schoolmeesters te betalen en kloosterbezit werd na ontbinding van de kloostergemeenschappen ingezet voor algemeen welzijn.¹³¹

In de gedeelten waar de opstandelingen het voor het zeggen hadden kon het calvinisme openlijk worden aangehangen, maar in de gedeelten die onder het gezag van de Spaanse koning stonden was daar geen ruimte voor. 'De gereformeerden gingen beseffen hoe belangrijk de steun van de staat was. Dat gold ook in militair en in financieel opzicht. Zij werden door de troepen van Oranje beschermd tegen de geloofsvervolging die in de andere gewesten nog steeds voortduurde.'¹³² Daarbij sloten veel rooms-katholieken in de Nederlanden zich juist aan bij de Spaanse kant, vooral vanwege gereformeerde gewelddadigheden en hun afkeurende houding tegenover katholieken. Willem van Oranje had dit goed door en wilde juist daarom gauw een soort religievrede invoeren. Hoewel hij in eerste instantie uitging van het Duitse model waarbij de keuze van de vorst bepalend was en er voor andersdenkenden gedwongen emigratie volgde, hield zijn plan later in dat er voor elke minderheid die enigszins van omvang was, ruimte en plaats gemaakt moest worden.¹³³ In deze tijd noemden de calvinisten hun kerk 'ge-reformeerd', de eerste naam die ze voor zichzelf gebruikten, 'om de diepgaande veranderingen aan te duiden' ten opzichte van de rooms-katholieken.¹³⁴ Met deze brede naam kon het ook over luthers gaan, maar die noemden zichzelf liever 'evangelischen' of 'van de augsburgse confessie'.¹³⁵

De opstand was tot nu toe een onoverzichtelijk en rommelig gebeuren met allemaal losse staatjes die eigen regels hadden. Willem van Oranje en een aantal leiders van vooral noordelijke gewesten sloten een verdrag om samen de Spanjaarden de deur te wijzen, wat daarmee ook tekenend is geworden voor het religieuze landschap doordat het de katholieken wegstuurde. De Unie van Utrecht bood de calvinisten structuur en vormde hen tot een zeker geheel.¹³⁶ Dit zou de komende eeuwen de situatie in de noordelijke Nederlanden gaan bepalen en officieel kende men in het gebied van de Unie van Utrecht

¹³⁰ O.J. de Jong, 1985, blz. 130.

¹³¹ O.J. de Jong, 1985, blz. 139.

¹³² O.J. de Jong, 1985, blz. 143.

¹³³ O.J. de Jong, 1985, blz. 153.

¹³⁴ O.J. de Jong, 1985, blz. 135.

¹³⁵ O.J. de Jong, 1985, blz. 135-136.

¹³⁶ O.J. de Jong, 1985, blz. 154.

alleen de 'gereformeerde religie'. Kenmerkend verschil met de zuidelijke Nederlanden was dat op rooms-katholieke diensten na andere overtuigingen wel werden gedoogd, waar je in het zuiden alleen katholiek kon zijn.¹³⁷ De katholieken waren verenigd in de unie van Atrecht die met de steun van het Spaanse hof in de vorm van de hertog van Parma vanuit het zuiden ten strijde trokken tegen de noordelijke Nederlanden.

En hoewel er in de noordelijke Nederlanden officieel eigenlijk geen ruimte was voor andere 'religies' dan het calvinisme, bestonden er ondergronds groepen zoals de luthersen die in de vorm van huiskerken samenkwamen:

'Te Middelburg, Leiden en Rotterdam ontstonden huiskerken. Middelburg kon al in 1590 een predikant beroepen. Die ging ook de groep in Rotterdam helpen. (...) In al deze steden bestond de nieuwe lutherse kern dus uit nederduitstalige antwerpse handelsfamilies. Te Utrecht vormde zich een lutherse groep dankzij een duits garnizoen. Toen de toevloed uit Vlaanderen en Brabant ophield, begonnen de lutherse kerken een meer duits karakter te krijgen.'¹³⁸

Enige tijd later bleek er ook ruimte te zijn voor joden om zich te vestigen, zolang ze niet openlijk herkenbaar hun geloof beleden. Amsterdam vormde voor hen een soort toevlucht, evenzo voor enkele protestantse groepen uit Engeland. Joden vestigden zich ook wel op andere plaatsen, maar voornamelijk in Amsterdam waar in 1610 zo'n honderd joodse gezinnen van Portugese afkomst woonden. Ze kregen toestemming om vee te slachten volgens de regels van de joodse wet, maar net als alle andere niet-gereformeerden was het hen niet toegestaan openlijk herkenbare ruimten van samenkomst of eredienst te hebben en moest de in 1612 begonnen bouw van een synagoge worden stopgezet. Maar 'schuilsynagogen' boden hiertoe onderdak en werden wel toegestaan.¹³⁹

Maar ook richting de katholieken was het niet zo strikt als het lijkt; in dezelfde tijd werd er in Amsterdam in negentien schuilerkerken de mis gevierd. Het is dus maar de vraag of er werkelijk een calvinistische overheersing was waarbij de Nederlanden een gereformeerde of calvinistische natie was. 'Het ideaalbeeld van een gereformeerde natie beantwoordde dus niet aan de werkelijkheid van een pluriforme en multiconfessionele samenleving.'¹⁴⁰ Wel is het belangrijk hier te vermelden dat de calvinistische Gereformeerde Kerk als 'bevoorrechte' kerk door het leven ging en qua uiterlijk sterk op een staatskerk leek.

Remonstrantie

Op 9 april 1609 staakten de opstandelingen en de Spaanse machthebber het strijden zoals ze met elkaar afspraken in het twaalfjarig bestand.¹⁴¹ Dit zorgde ervoor dat de handel weer wat meer op gang kwam en men ruimte had om binnen de eigen club te discussiëren over de inhoud van de leer. In verschillende steden in de noordelijke Nederlanden waren in de loop der tijd universiteiten en andere theologische opleidingen gesticht om de calvinisten van predikanten te voorzien en hen op te leiden in het uitleggen van de Schrift. De gereformeerde leer was nog in ontwikkeling en elke drie, vier jaar werden er synoden of kerkvergaderingen gehouden om leerstellige punten te bespreken en aan de hand daarvan

¹³⁷ O.J. de Jong, 1985, blz. 158.

¹³⁸ O.J. de Jong, 1985, blz. 167.

¹³⁹ O.J. de Jong, 1985, blz. 177.

¹⁴⁰ H.J. Selderhuis en P. Nissen, 2006, blz. 340.

¹⁴¹ Zie: <http://www.kb.nl/dossiers/twaalfjarigbestand/index.html>, gezien op 11 augustus 2012.

eventueel de kerkorde aan te passen. Tijdens het twaalfjarig bestand liep één discussie tussen de Leidse theologen Arminius en Gomarus zo hoog op dat er een landelijke synode aan te pas moest komen om een oplossing te zoeken. Het was hen te doen om het onderscheid tussen uitverkiezing of eigen keuze. Beide standpunten gingen uit van geloof dat door een genadige God gegeven wordt, maar verschilden in hun visie op de mens. Volgens Arminius is de mens door te kiezen voor het geloof of het juist te verwerpen ook verantwoordelijk voor zijn eigen heil. Gomarus kon het daar niet mee eens zijn, want een mens kan niet ongedaan maken wat God verricht, de keuze van God voor de mens gaat daar aan vooraf en is niet afhankelijk van een menselijke handeling of geloofsdaad.¹⁴² Het lijkt voor ons misschien een wat pietluttige discussie, maar in de context van toen waarbij er van de 1000 geboren kinderen er het eerste levensjaar 374 overlijden en in de volgende vier jaar nog eens 63, ligt de dood meer aan de oppervlakte en is het belang te weten of het heil van de eigen keuze of van de uitverkiezing van God afhangt, beter te begrijpen.¹⁴³

De gemoederen liepen hoog op en er ontstonden twee kampen binnen de Nederlanden, waarbij de discussie tussen Gomarus en Arminius weliswaar de aanleiding vormde, maar waar ook heel andere punten de partijen tegenover elkaar stelden. De aanhangers van Arminius wilden deze discussie uitvechten in een nationale synode en dienden daarvoor een verzoek in bij de Staten van Holland. Deze vroegen de classes of een dergelijke discussie gevoerd kon worden, maar de classes vond dat de overheid zich niet had te bemoeien met de leer van de kerk.¹⁴⁴ Niet iedereen vond de theologische achtergrond even belangrijk of kon goed begrijpen waar het over ging, maar over de plaats van de overheid had iedereen wel een mening. ‘Mocht de betekenis van het geschil over de uitverkiezing niet aan iedereen duidelijk zijn, hier achten velen zich deskundig: de overheid boven de kerk, dat leek volstrekt ongereformeerd.’¹⁴⁵ In de nationale synode waarbij alle noordelijke staten en ook calvinisten uit het buitenland vertegenwoordigd waren, werd geprobeerd om tot een gezamenlijke oplossing te komen, maar een echte discussie is er niet gevoerd. Toen bleek dat een echte oplossing niet zou lukken en de gesprekken vastliepen, werden de dwarsliggende remonstranten die zich achter Arminius’ denkwijze schaarden, uit de vergadering gezet en stichtten zij vervolgens hun eigen groep, de Remonstrantse Broederschap.¹⁴⁶ Dit was daarmee ook de laatste synode van zo’n grote omvang.

Naast een nieuwe kerkorde bracht deze synode ook een belijdenisgeschrift voort, bekend als de ‘Dordtse leerregels’, dat inhoudelijk duidelijk een positie tegenover het remonstrantse denken inneemt. Veel van de regels gaan over discussiepunten waarin de gereformeerden van de remonstranten verschilden en wat de beeldvorming beïnvloedde: ‘Buiten de gereformeerde wereld vestigde het geschil met de remonstranten echter de indruk dat de leer van verkiezing en verwerping de kern van de gereformeerde theologie vormde’, wat dus niet helemaal het geval is.¹⁴⁷ Een derde belangrijk geschrift dat vanuit deze synode ontstond was de Statenvertaling, die zoveel gebruikt werd dat het een onmiskenbaar grote rol heeft

¹⁴² O.J. de Jong, 1985, blz. 182-183.

¹⁴³ W.J. van Asselt en P.H.A.M. Abels, ‘De zeventiende eeuw’, in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006, blz. 419.

¹⁴⁴ B. Wallet, 2005, blz. 15.

¹⁴⁵ O.J. de Jong, 1985, blz. 185.

¹⁴⁶ B. Wallet, 2005, blz. 16.

¹⁴⁷ O.J. de Jong, 1985, blz. 196.

gespeeld voor de vorming van één Nederlandse taal ¹⁴⁸ en waardoor zichtbaar wordt hoezeer de vorming van Nederland als staat en de ontwikkeling van het calvinisme met elkaar verweven zijn.

Verlichting

De Verlichting met alles er op en eraan begon tegen het einde van de achttiende eeuw toch wel haar sporen na te laten en dat werd merkbaar. Binnen de Gereformeerde Kerk gingen theologen hier op verschillende manieren mee om en hadden daarbij elk hun eigen aanhang. De bevindelijke kant zocht een antwoord in de strenge naleving van de regels en de innerlijkheid van het geloof. De meer vrijzinnige Verlichtenen poogden juist een manier te vinden om de rede een plaats te geven binnen het geloof. Voor een derde groep hoefde het minder op de spits gedreven te worden, de 'middengroep'. ¹⁴⁹ Met deze nieuwe invloeden en daarmee gepaard gaande discussies raakte er een nieuwe naam in zwang: 'De naam gereformeerd, door de bevindelijken en door de middengroep ontzegd aan de verlichtenen, raakte in deze partijschappen belast en werd meer en meer vervangen door de aanduiding 'hervormd'. ¹⁵⁰ Hervormd is hier dus eigenlijk een nieuwe verzamelnaam voor de drie stromingen omdat de groep verlichtenen in de ogen van de middengroep en de bevindelijken niet meer gereformeerd genoemd kon worden. Hun vrijzinnige opvattingen zouden te ver afwijken van de gereformeerde beginselen. Daarbij is het ook goed te bedenken dat er met de Franse Revolutie in 1789 op de achtergrond ook in Holland onder de bevolking een roep naar meer vrijheid kwam, en tot de tweedeling in enerzijds patriotten en anderzijds prinsgezinden leidde. Onder de verlichte gereformeerden kwam veel patriotisme voor, ¹⁵¹ waar de middengroep en de bevindelijken vanuit de beschermde status van de bevoorrechte Gereformeerde Kerk prinsgezin waren. ¹⁵² Dit leidde tot de Bataafse Revolutie en het vluchten van Willem V naar Engeland.

Lutherse scheuring

Binnen de Lutherse Kerk die ondanks haar positie als minderheid flink gegroeid was, leidde de omgang met de Verlichting tot een scheuring. ¹⁵³ Door verhuizingen vanuit Duitsland namen de kerkleden in aantal toe en bleef de band behouden, hoewel er ook steeds meer Nederlandse invloeden te bemerken waren, wat een positievere omgang van de machthebbers met de luthersenen tot gevolg had. Andersom waren de luthersenen niet moeilijk in de omgang met gereformeerden, waar dat in Duitsland nog wel eens anders kon zijn. ¹⁵⁴ In Duitsland nam 'een verlichte theologie' toe in populariteit en omdat lutherse predikanten voor hun opleiding theologie als vast onderdeel een periode in Duitsland moesten studeren, namen zij vaak een wat ruimere opvatting mee terug. In Amsterdam leidde dit uiteindelijk

¹⁴⁸ O.J. de Jong, 1985, blz. 197.

¹⁴⁹ O.J. de Jong, 1985, blz. 283.

¹⁵⁰ O.J. de Jong, 1985, blz. 283.

¹⁵¹ O.J. de Jong, 1985, blz. 281.

¹⁵² O.J. de Jong, 1985, blz. 281.

¹⁵³ P.H.A.M. Abels en Aart de Groot, 'De achttiende eeuw', in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006, blz. 553.

¹⁵⁴ P.H.A.M. Abels en Aart de Groot, 2006, blz. 553.

tot problemen.¹⁵⁵ Er werden volgens de orthodoxen te veel rationalistische predikanten beroepen, en toen in Amsterdam op een totaal aantal van zes predikanten de nieuw beroepene het aantal rationalistische predikanten op vijf bracht, was de maat vol. Drie dagen na het beroep lag een plan klaar om een nieuwe gemeente op te richten, die zich zou houden aan de leer van de Augsburgsche geloofsbelijdenis. Omdat zowel deze orthodoxen als het stadsbestuur prinsgezind waren, hadden de afgesplitsten al snel een plek voor samenkomsten ter beschikking.¹⁵⁶ Onder de naam 'Hersteld Lutherse Gemeente' gingen zij verder, waar de oorspronkelijke Lutherse Kerk in een vrijzinnig spoor verder ging en later de naam 'Evangelisch-Luthers' ging gebruiken.¹⁵⁷

Fransen tijd

Geleidelijk aan werd er meer gekeken naar de effecten van religie op de samenleving en de deugd die religie kan brengen. Onder invloed van de idealen van de Franse Revolutie en de scheve verhoudingen voor de andere kerkgenootschappen besluit de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek in 1796 dat een bevoorrechte kerk niet meer past.¹⁵⁸

'De godsdienst werd op zijn maatschappelijke waarde bekeken. Daarom luidde de aanhef van het decreet van de nationale vergadering over de scheiding van kerk en staat op 5 augustus, dat 'geene Maatschappij kan blijven bestaan, veel min bloeijen, waar in de Godsdienst niet wordt geëerbiedigd en beschermd, en deugd en goede zeden niet worden bevorderd'. Maar tegelijk overwoog de vergadering 'dat eene heerschende of bevoorrechte Kerk lijnrecht strijdig is, zelfs met de eerste grondbeginselen van Gelijkheid, waarop de waare Vrijheid en Broederschap zijn gebouwd'. En zo viel het principiële besluit: 'Er kan, of zal geen bevoorrechte noch heerschende Kerk in Nederland meer geduld worden'.'¹⁵⁹

Er werd bedacht dat alle kerken die staatseigendom waren, teruggegeven zouden worden aan de plaatselijke gemeentes.¹⁶⁰ Van dat hele plan kwam weinig terecht, doordat vijf jaar later Napoleon binnenviel, aan de macht kwam en aan de herverkaveling van bezittingen een eind maakte.¹⁶¹ Later zette hij de plannen toch door en moesten de kerkelijke gemeentes op zoek naar geld om zelf organisten, kosteren en kerkgebouwen te kunnen betalen.¹⁶²

De Afscheiding

Napoleon zou snel de macht verliezen en van het hele plan de Hervormde Kerk zelf voor alle kosten op te laten draaien net zoals de andere kerken, kwam weinig terecht. In 1813 kwam Willem I weer terug naar Nederland en daar werd hij vanaf 1815 koning en regelde bij de grondwet gelijke bescherming van alle bestaande godsdiensten.¹⁶³ Willem I poogde de

¹⁵⁵ P.H.A.M. Abels en Aart de Groot, 2006, blz. 554.

¹⁵⁶ O.J. de Jong, 1985, blz. 285.

¹⁵⁷ P.H.A.M. Abels en Aart de Groot, 2006, blz. 554.

¹⁵⁸ O.J. de Jong, 1985, blz. 296-297.

¹⁵⁹ O.J. de Jong, 1985, blz. 297.

¹⁶⁰ O.J. de Jong, 1985, blz. 300.

¹⁶¹ O.J. de Jong, 1985, blz. 301.

¹⁶² O.J. de Jong, 1985, blz. 305.

¹⁶³ O.J. de Jong, 1985, blz. 307.

verdeeldheid binnen de Hervormde Kerk aan te pakken door deze in 1816 een synode op te leggen, met behulp van het 'Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk' dat moest zorgen voor een goed bestuur van de kerk.¹⁶⁴ Hiermee werd de naamsverandering van 'Gereformeerde Kerk' naar 'Nederlandse Hervormde Kerk' ook officieel.¹⁶⁵

Waarom die naam door Willem I veranderd werd, buiten dat 'hervormd in zwang raakte' is moeilijk te achterhalen. Mogelijk hangt het samen met het eenheidsideaal van Willem I.¹⁶⁶ In de 'Kerkelyke geographie der Vereenigde Nederlanden' van Willem Albert Bachiene uit 1768 komt het begrip 'hervormd' al voor, en Bachiene gebruikt het begrip om over de leer van Calvijn te schrijven.¹⁶⁷ Het is lastig om te ontdekken wat het verschil is tussen gereformeerd en hervormd bij Bachiene, hij lijkt het als synoniem voor elkaar te gebruiken.¹⁶⁸ De 'Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw' van L. Knappert scheidt hierin ook weinig duidelijkheid omdat ook daar beide begrippen door elkaar gebruikt worden.¹⁶⁹

Het probleem bij dit 'Algemeen Reglement' was echter dat de synode alleen over het bestuur van de kerk ging en inhoudelijk weinig kon zeggen. De onrust nam toe en na enige tijd liep het mis bij ds. Hendrik de Cock uit Ulrum. Hij herkende in deze synode niet de vorm die Calvijn voorschreef en waarnaar de Dordtse kerkorde was vormgegeven. Daarbij verzette hij zich tegen het verplicht zingen van tenminste één gezang in de viering afkomstig uit een destijds nieuwe bundel, waar er verder voornamelijk psalmen werden gezongen.¹⁷⁰ Hoewel hij inhoudelijk commentaar had en in zijn prediking afwijkend was, kon hij vanwege het 'nu gebruikelijke stelsel' niet om inhoudelijke redenen aan de kant gezet worden.¹⁷¹ 'Toen hij ertoe overging kinderen van leden uit andere gemeenten te dopen, werd hij op grond van formele redenen geschorst. Er werden strijdschriften uitgegeven en gesprekken gevoerd, maar in 1834 werd hij afgezet, hoewel ds. De Cock zelf niet uit was op een scheiding.'¹⁷²

Zijn gemeente en kerkenraad waren het daar niet mee eens en bleven trouw aan de Cock. Ze ondertekenden de Akte van Afscheiding en wilden niet meer deel uitmaken van de Nederlandse Hervormde Kerk, 'tot dat deze terug keert tot de waarachtige dienst des Heeren'.¹⁷³ Ze zagen zichzelf als de voortzetting van de ware Gereformeerde Kerk, waar de hervormden de verkeerde afslag hadden genomen. De Afgescheidenen grepen nadrukkelijk terug op dat wat ook wel de gereformeerde beginselen worden genoemd: het belang van de Bijbel, de drie formulieren van enigheid die bestaan uit de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Dordtse Leerregels en de Heidelbergse Catechismus plus de Dordtse kerkorde.¹⁷⁴ Ze noemden zichzelf ook niet voor niets weer 'gereformeerd', waar de Hervormde Kerk te ver

¹⁶⁴ O.J. de Jong, 1985, blz. 309.

¹⁶⁵ G. Harinck en L. Winkeler, 'De negentiende eeuw' in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006, blz. 609.

¹⁶⁶ F.A. van Lieburg, *Een protestantse kerk in Nederland?* Inaugurele rede VU, Amsterdam, gehouden op 20 september 2006, blz. 4. toegankelijk via <http://dspace.uvu.vu.nl/handle/1871/10444> (gezien op 7 juni 2014)

¹⁶⁷ W.A. Bachiene, *Kerkelyke geographie der Vereenigde Nederlanden: In zich behelzende, eene Beschrijvinge, van den staat der synoden, klassen en gemeenten*, Bybel en Boekverkooper Dirk Onder de Linden, Amsterdam, 1768, blz. 2.

¹⁶⁸ W.A. Bachiene, 1768, blz. 248.

¹⁶⁹ L. Knappert *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw*, Uitgeverij Meulenhoff & Co, Amsterdam, 1912, blz. 201.

¹⁷⁰ O.J. de Jong, 1985, blz. 315.

¹⁷¹ O.J. de Jong, 1985, blz. 315.

¹⁷² B. Wallet, 2005, blz. 18.

¹⁷³ O.J. de Jong, 1985, blz. 316.

¹⁷⁴ B. Wallet, 2005, blz. 16.

van haar bronnen afgeraakt zou zijn. De Cock en zijn medestanders kregen het flink te verduren, ondanks de grondwettelijke bescherming van godsdienst. Er stond 'bescherming van alle bestaande godsdiensten' en de afgescheiden gereformeerden bestonden toen immers nog niet.¹⁷⁵

'Eenvoudige en vrome mensen die een gereformeerde prediking verlangden, werden gecriminaliseerd. Er werd een verbod uitgevaardigd op vergaderingen met meer dan twintig personen, juridische vervolgingen werden ingesteld, hoge boetes opgelegd, gevangenisstraffen uitgedeeld, bezittingen geveild, inkwartiering van soldaten werd verplicht. (...) Afgescheiden arbeiders werden ontslagen door hun werkgevers en velen kwamen in grote armoede te verkeren.'

¹⁷⁶

Desalniettemin groeide deze groep snel en waren er bij de eerste synode die deze kerken belegden in 1836 al zo'n 130 gemeenten die behoorden tot de Afgescheidenen.¹⁷⁷ Onderling waren niet alle predikanten het met elkaar eens en stond de zaak hier en daar op scherp. Maar na een aantal jaar zocht men elkaar weer op en in 1869 noemden ze zich gezamenlijk de 'Christelijk Gereformeerde Kerk',¹⁷⁸ hoewel er toen ook een klein gedeelte verder ging als 'Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis'.¹⁷⁹ Omdat de Afgescheidenen een afscheiding van de bevoorrechte Hervormde Kerk waren en hoewel men zichzelf als een voorzetting van de Gereformeerde Kerk van voor 1795 zag, kregen ze geen overheidssteun en droegen ze zelf alle financiële lasten, voor de kerkgebouwen, armenzorg, predikantstraktementen en theologische opleidingen.¹⁸⁰

De Doleantie

Modernistische theologie kwam op, uitte zich in vrijzinnigheid en werd een belangrijke speler binnen de Hervormde Kerk. Armenzorg werd langzaam steeds meer een taak van de overheid, het bijzonder onderwijs groeide sterk, vooralsnog uit eigen zak betaald en organiseerde zich in toenemende mate, en elke zichzelf respecterende stroming binnen het kerkelijk landschap kreeg zijn eigen lijfblad.¹⁸¹ Ook het belang van de toenemende democratisering moeten we zeker niet onderschatten: doordat er steeds meer mensen in de industrie werk vonden en daarmee de maatschappij met grote sprongen verder gemoderniseerd raakte, nam voor werknemers de noodzaak toe om invloed te kunnen uitoefenen op de omstandigheden waarin zij verkeerden. De maatschappij was van oudsher ingericht volgens standen en dit verschoof meer naar een klassenmaatschappij. De arbeidersklasse leerde haar krachten kennen en het volk ontdekte dat ze een stem heeft. Dit kwam bijvoorbeeld naar voren in de schoolstrijd, waar onder leiding van Herman Schaepman en Abraham Kuyper er onder protestanten een volkspetitionnement werd gehouden en zo'n 300.000 handtekeningen werden verzameld om de koning te bewegen de schoolwet van J. Kappeyne van de Copello niet te ondertekenen. Dat was een flink aantal,

¹⁷⁵ O.J. de Jong, 1985, blz. 316.

¹⁷⁶ B. Wallet, 2005, blz. 18.

¹⁷⁷ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 635.

¹⁷⁸ B. Wallet, 2005, blz. 19.

¹⁷⁹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 637.

¹⁸⁰ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 634-636.

¹⁸¹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 660-676.

zeker omdat er in die tijd nog maar 100.000 mensen überhaupt kiesgerechtigd waren.¹⁸² Ook de katholieken voerden actie waarmee ze 165.000 handtekeningen binnenhaalden, niet eerder werden zo veel mensen ingeschakeld bij besluitvorming: 'De brug naar het volk was geslagen'.¹⁸³

Deze beweging uitte zich onder meer in politieke machtsvorming en uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden. De kerk gaf zo de arbeiders stem, maar later moest de kerk ook juist hen afstaan aan het socialisme. In een maatschappij die (nog) niet was ingericht op een grote arbeidersklasse, werkend in fabrieken en verlangend naar sociale zekerheid was het nodig verandering te brengen in de arbeidsomstandigheden en eigenlijk de algehele sociale positie van arbeiders te verbeteren. Door de druk vanuit de arbeidersbeweging moest de staat overstag:

'Staatsinmenging in het sociale leven werd nu noodzakelijk geacht. Geleidelijk aan kwam er onder liberale en confessionele kabinetten ook sociale wetgeving: een kindwet (1874), een arbeidswet (1889), een veiligheidswet (1895), een woningwet (1901) en een ongevallenwet (1901). (...) De onderwijzers, predikanten en priesters, die de hele negentiende eeuw door de rol van beschavers van de volksmassa's hadden gespeeld, namen in deze 'sociale quaestie' het voortouw.'¹⁸⁴

Het was een tijd waarin het borrelde, waarin sociale verschuivingen optraden en waarden in beweging werden gezet. Daar kon de kerk niet omheen en zoals bovenstaand citaat laat weten, droeg zij er deels aan bij en nam ze ook initiatief. Doordat de maatschappij meer georganiseerd werd en mensen in partijen en verenigingen samen stem kregen, konden de kerken ook hun stem laten horen en invloed uit oefenen. Daarnaast droeg de kerk bij aan het democratisch besef, onder andere doordat in 1867 binnen de Hervormde Kerk voor alle mannen het kiesrecht om ambtsdragers te verkiezen werd ingevoerd,¹⁸⁵ waar het nationale kiesrecht voor alle mannen pas in 1917 werd doorgevoerd.¹⁸⁶

De eerder genoemde Abraham Kuyper was in die zin een kind van zijn tijd, die de kracht van partijvorming en het samenbrengen van mensen inszag en wist hoe hij die kracht kon inzetten, zowel binnen de politiek als binnen de kerk. De kerk zag hij niet als iets van vroeger, maar als een relevante organisatie, onontbeerlijk bij de modernisering van de samenleving. Ook was het nodig dat de kerk vrij was, maar wel een vaste vorm had 'in belijdenis, kerkrecht en liturgie' en werkelijk gereformeerd was, in tegenstelling tot de brij waaruit de hervormde volkskerk bestond en die in werkelijkheid met haar leden weinig band had.¹⁸⁷ Volgens hem was de verdeeldheid binnen de Hervormde Kerk ook niet moeilijk op te lossen, als de kerken zich zelfstandig en in vrije kerkgenootschappen mochten organiseren, dan zou dat zorgen voor 'zelfbewustzijn, zelfwerkzaamheid en elan.'¹⁸⁸ Met zijn ideeën de volkskerk te hervormen stuitte Kuyper op weerstand, zijn manier om te reageren op de moderniteit en de veranderde situatie in Nederland verschilde te sterk van andere theologen om tot werkelijke verandering te komen.¹⁸⁹ Kuyper vond het belangrijk

¹⁸² G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 677.

¹⁸³ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 677.

¹⁸⁴ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 680.

¹⁸⁵ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 664.

¹⁸⁶ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 678.

¹⁸⁷ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 681.

¹⁸⁸ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 681.

¹⁸⁹ B. Wallet, 2005, blz. 20.

dat er scheiding tussen kerk en staat was en dat elk sociaal verband binnen de samenleving met een eigen karakter en gezagsstructuur een zekere soevereiniteit behoorde te hebben. De kerk heeft daarbij niets te vertellen over de staat en vice versa. Vandaar ook de naam 'Vrije Universiteit', voor de universiteit die Kuyper in 1880 oprichtte. Hoewel dit allemaal lijkt te spreken van een sterk idealisme, kan het ook gezien worden als een poging van Kuyper om 'de bemoeienis van de overheid – die in de negentiende eeuw alles wilde reglementeren – op afstand te houden.'¹⁹⁰

Uiteindelijk werd de hele zaak zover op de spits gedreven dat het kwam tot een breuk met de Hervormde Kerk en er in 1887 151 gemeenten *dolerende* (klagende) waren en klaagden over 'de schorsingen, de staat van de Hervormde Kerk en het verlies van de kerkelijke goederen.'¹⁹¹ Samen noemden ze zichzelf de Nederduitse Gereformeerde Kerken en ze organiseerden zichzelf volgens de Dordtse kerkorde.¹⁹² Gevolg voor de Hervormde Kerk was dat zij van de vaderlandse kerk voor de meerderheid, veranderde in een minderheid.¹⁹³ Daarbij bleef ze intern een sterk verdeelde kerk en had de Doleantie grote gevolgen voor het protestantse-natie-ideaal: 'Veel hervormden bleven Kuyper verwijten dat hij door de vaderlandse kerk te breken tevens het ideaal van de protestantse natie om zeep had geholpen.'¹⁹⁴

Vereniging

In tussentijd ging het goed met de Afscheidenen, de Christelijke Gereformeerde Kerk nam flink in aantal toe. Tussen 1849 en 1889 groeide ze van 40.000 naar 187.000 leden, waarvan een gedeelte bestond uit mensen die binnen de Hervormde Kerk niet wachten konden op de botsing van de orthodoxe Kuyper met de modernen en al eerder overstapten naar de gereformeerden.¹⁹⁵ Ook zij vonden een duidelijke scheiding tussen kerk en staat erg belangrijk en betaalden hun eigen (bijzondere) onderwijs. 'De scheiding van kerk en staat was een stimulans om zelf vorm te geven aan een christelijke samenleving.'¹⁹⁶ Vanuit deze gedachte vond men dat een christelijke staat achterhaald was en een christelijke samenleving juist vanuit de kerk moest worden vormgegeven. Hierdoor vonden ze meer ruimte om zich te uiten op sociaal terrein.¹⁹⁷

Interessant is de belangstelling die de gereformeerden hadden voor de discussie rondom de Doleantie. Enerzijds herkenden ze zich, anderzijds konden ze zich minder vinden in de nadruk die Kuyper legde op de kerk als organisatie en had de Vrije Universiteit vanuit de kerk moeten worden georganiseerd in plaats vanuit een vereniging. Ook het idee 'dat gemeenteleden uitverkoren waren, tenzij het tegendeel blijkt' vond men lastig.¹⁹⁸ Toch werd er ondanks deze en enkele andere verschillen op 17 juni 1892 in Amsterdam besloten dat men samen verder zou gaan en daarbij de naam Gereformeerde Kerken in Nederland zou

¹⁹⁰ B. Wallet, 2005, blz. 20-21.

¹⁹¹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 684.

¹⁹² G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 684.

¹⁹³ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 690.

¹⁹⁴ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 691.

¹⁹⁵ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 685.

¹⁹⁶ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 686.

¹⁹⁷ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 686.

¹⁹⁸ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 686.

gaan dragen.¹⁹⁹ Het was een samenvoeging van 306 dolerende kerken met 120 predikanten en zo'n 180.000 leden met 394 afgescheiden kerken met 305 predikanten en 190.000 leden. Opmerkelijk genoeg waren er meer dan honderd plaatsten waar zowel Dolerende (B) als Afgescheiden (A) kerken stonden en waar het nog jaren zou duren voordat de laatste gereformeerde kerk A met gereformeerde kerk B samen zou gaan.²⁰⁰ 'Pas 43 jaar na het landelijk verenigingsbesluit werd in Ambt-Vollenhove het proces met een plaatselijke fusie afgesloten.'²⁰¹ En ook de beide predikantenopleidingen, die in Kampen en aan de VU in Amsterdam, bleven naast elkaar bestaan.

De Hervormde Kerk worstelde verder met haar interne verdeeldheid. Onder haar gelederen bevonden zich zowel vrijzinnigen of modernen, als orthodoxen die weer op te delen waren in ethischen en gereformeerden. Ze vochten elkaar niet de tent uit, maar organiseerden zichzelf in verenigingen.²⁰² De Confessionele Vereniging die door Groen van Prinsterer in 1865 werd opgericht als bundeling van het tegengeluid tegen 'het zich snel uitbreidende modernisme'²⁰³ werd door een aantal hervormden als te weinig gereformeerd gezien en zij richtten in 1906 de Gereformeerde Bond op. De Gereformeerde Bond had expliciet niet de bedoeling de Hervormde Kerk te verlaten, maar haar van binnenuit te reformeren en er voor te zorgen dat de Dordtse kerkorde van 1619 weer centraal zou komen te staan.²⁰⁴ De vrijzinnigen hadden ook een eigen vereniging waarin zij georganiseerd waren, de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden, die in 1904 werd opgericht.²⁰⁵ Later werkten zij samen met de Remonstrantse Broederschap, de Nederlandse Protestantenvbond en vrijzinnige doopsgezinden en lutheranen in de Centrale Commissie voor het Vrijzinnig Protestantisme, vanaf 1923.²⁰⁶ De andere partijen binnen de Hervormde Kerk waren niet zo sterk georganiseerd als de beide voorgaande.

Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband

In 1926 werd de Amsterdamse predikant J.G. Geelkerken uit de Gereformeerde Kerken in Nederland gezet, omdat hij het spreken van de slang in het paradijs niet beschouwde als iets dat letterlijk plaatsgevonden zou hebben.²⁰⁷ Binnen de Gereformeerde Kerken was dit een nieuw geluid en dat werd door de synode afgekeurd. Geelkerken richtte vervolgens de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband op met zo'n 5000 medestanders²⁰⁸ en na een paar jaar waren er 24 kerken die zich hierbij hadden aangesloten.²⁰⁹ Toch was het niet nodig

¹⁹⁹ B. Wallet, 2005, blz. 21.

²⁰⁰ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 687.

²⁰¹ B. Wallet, 2005, blz. 21.

²⁰² G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 691-692.

²⁰³ O.J. de Jong, 1985, blz. 341.

²⁰⁴ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 693.

²⁰⁵ Vreemd genoeg verschillen de bronnen van mening over dit jaartal. G. Harinck en L. Winkeler geven op bladzijde 761 aan dat het om 1906 zou gaan, B. Wallet spreekt op bladzijde 24 over 1913, maar de voortzetting van de VVH, de Vereniging van Vrijzinnig Protestanten geeft op hun website <http://www.vrijzinnig.nl/informatie/over-de-vvp/item/over-de-vvp-2.html> (gezien op 5 augustus 2013) aan dat het gaat om 1904.

²⁰⁶ G. Harinck en L. Winkeler, 'De twintigste eeuw' in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006, blz. 762.

²⁰⁷ O.J. de Jong, 1985, blz. 379.

²⁰⁸ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 754.

²⁰⁹ O.J. de Jong, 1985, blz. 380.

lang op eigen houtje door te gaan: 'Deze kleine, levenskrachtige groep herenigde zich in 1946 met de Hervormde Kerk. Het woord 'herenigd' werd gebruikt omdat dit de eenheid die er vroeger was, erkende.'²¹⁰ Deze 'overstap' van Gereformeerde Kerken naar de Hervormde Kerk heeft zo'n twintig jaar geduurd.

De Tweede Wereldoorlog

Toen de Tweede Wereldoorlog Nederland in haar greep had, dwong dit de kerken tot een positiebepaling. Een aantal kerken hadden in de aanloop naar 1940 zich uitgesproken tegen de NSB en wat dat betreft was het duidelijk dat 'de kerken afwijzend stonden tegenover de bezetters en hun ideologie.'²¹¹ De oorlog bracht de kerken tot overleg en in juni '40 vormden de protestanten op de Gereformeerde Gemeenten en de Oud Gereformeerde Gemeenten na, het Convent van Kerken. In 1942 gingen ook de Rooms-Katholieken meedoen en kreeg het de nieuwe naam Interkerkelijk Overleg. 'Talloze malen verzonden zij protestbrieven en -telegrammen aan de bezettende macht of lieten zij publieke protesten horen.'²¹²

De Duitse bezetter poogde langzaam de gevestigde structuren te nazificeren en nam het bestuur van allerlei verenigingen en organisaties over. Kerkelijke organisaties werden door de bezetter niet aangepakt, dat zou een te zware provocatie zijn. Dit bood kerken de mogelijkheid activiteiten op te nemen binnen de kerk om ze zo voortgang te laten vinden, die eerder door aan hen gelieerde maar losstaande en nu verboden organisaties geregeld werden. De kerken deden hard hun best om uit de handen van de bezetter te blijven.²¹³ Toch was het lastig om met de kerken samen tot een eendrachtig en stevig protest te komen: 'De protestantse kerken hebben wel steun geboden aan het onderwijs, maar inzake de verplichte arbeidsdienst voor de bezetter konden de kerken niet tot een krachtig protest komen.'²¹⁴ Een kleine groep binnen de kerken koos ervoor steviger in verzet te gaan, zoals de Lunterse Kring, een groep van theologen en mensen die kerkelijk betrokken waren, uit verschillende protestantse kerken opgericht in de zomer van 1940 en die min of meer gezien kan worden als de voorloper van het verzet dat vanuit kerkelijke kring geboden werd. Later kreeg dit meer vorm middels de (persoonlijke) netwerken die mensen al hadden:

'In gereformeerde kring ontstond een verzetsorganisatie die voort kon bouwen op de hechte organisatiestructuur, die weliswaar door toedoen van de Duitsers opgeheven was, maar die via de vele persoonlijke connecties door het hele land als een informeel netwerk bleef bestaan.'²¹⁵

Er werd veel gedaan voor onderduikers en mensen werden voorzien van voedsel waar dat nodig was. In augustus 1943 ging het voornamelijk protestantse verzet samenwerken met het katholieke verzet en keek men over kerkgrenzen heen. In 1942 wilden de Duitsers bepalen wie er benoemd werd als personeel binnen het onderwijs en vonden katholieken en protestanten elkaar binnen de onderwijsorganisaties om samen breed gedragen weerstand te bieden. Dit zorgde er onder meer voor dat de Katholieke Kerk zoals eerder genoemd zich aansloot bij het Interkerkelijk Overleg.²¹⁶ Dit overleg speelde ook een rol in protesten tegen

²¹⁰ B. Wallet, 2005, blz. 22.

²¹¹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 781.

²¹² G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 781.

²¹³ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 783.

²¹⁴ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 783.

²¹⁵ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 785.

²¹⁶ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 787.

de jodenvervolging. Toen joodse kinderen van openbare en bijzondere scholen moesten worden verwijderd, verboden de katholieken hun schoolbesturen medewerking en toen later de Duitsers overgingen tot massadeportaties verstuurde het Interkerkelijk Overleg protesttelegrammen.²¹⁷

‘Een nog scherper protest tegen de toenemende rechteloosheid en ‘het ten dode vervolgen van joodse medeburgers’, gevolgd door een verbod medewerking te verlenen aan onrecht, feitelijk een oproep tot burgerlijke ongehoorzaamheid, werd in februari 1943 in de kerken voorgelezen’²¹⁸

In deze situatie van oorlog waar te uitgesproken protest met de dood bekocht kon worden, was het ingewikkeld stelling te nemen. Met deze acties is het de kerkelijke leiders niet gelukt de vervolgingen te verminderen, danwel de effecten ervan te verkleinen. Het bewustzijn bij kerkleden voor wat er werkelijk aan vreselijks zich aftekende, nam er wel door toe.²¹⁹ Vanaf de kansel werd er regelmatig geprotesteerd en het christendom werd soms scherp afgezet tegenover de ideologieën van de bezetter, zei het niet openlijk. Ook werd er opgeroepen elkaar te steunen, zeker toen de toestand erbarmelijker werd in de loop der jaren. Met het eind in zicht werd er juist nadrukkelijk verkondigd niet in massale volkswede uit te barsten.²²⁰

De Vrijmaking

Binnen de Gereformeerde Kerken was er nog minder over van een weg terug naar de situatie van voor de oorlog. Dit omdat in 1944 een groep van 90.000 kerkleden onder leiding van K. Schilder zich afsplitste²²¹ en verder ging als de Gereformeerde Kerken in Nederland (vrijgemaakt).²²² Aanleiding was dat zij verschilden van opvatting over Kuyper. Er was met name kritiek op de manier waarop hij gebruik maakte van Bijbelteksten als argumenten, maar ook op een aantal andere punten. In 1936 was hiervoor al een synode bijeengeroepen en een aantal deputaten aangesteld om deze punten goed uit te zoeken. In de synode van Sneek van 1939-1943 zou hier uitspraak over worden gedaan, maar door alle oorlogsomstandigheden was het lastig überhaupt bij elkaar te komen: veel gereformeerden waren actief in het verzet en een aantal kopstukken waren ondergedoken, openbaar vervoer was er nauwelijks en erg gevaarlijk. K. Schilder had aan het begin van de oorlog al gevangen gezeten wegens anti-nationaalsocialistische publicaties en hem was een publicatieverbod opgelegd. Ondanks de beperkingen die de oorlog veroorzaakte, besloot de synode om in 1942 een aantal punten aan te nemen, waaronder de ‘veronderstelde wedergeboorte.’ Hierbij zou het dopen van een kind gebeuren doordat de ouders veronderstellen dat het wedergeboren is. Nog steeds verschillen kerken hierover met elkaar van mening. Dit schoot Schilder en anderen in het verkeerde keelgat, omdat de synode deze punten doordrukte en er door de beperkingen van de oorlog geen eerlijke discussie mogelijk was. Schilder lag dwars, vond de macht van de synode te groot en was het inhoudelijk met de uitspraak niet eens. De synode was hier ook niet blij mee en om de boel te sussen werd hij afgezet, maar dat

²¹⁷ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 787-789.

²¹⁸ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 789.

²¹⁹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 789.

²²⁰ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 790-791.

²²¹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 798.

²²² H.A.C. van Middelkoop, *Kerken onderweg: Geschiedenis van kerken in Nederland*, Uitgeverij De Vuurbaak, Barneveld, 2009, blz. 210.

werkte averechts. Op 11 augustus 1944 kwam Schilder met de 'acte van vrijmaking' naar buiten en begon een afsplitsing, mede op grond van artikel 31 van de Dordtse kerkorde, want 'zij achtten de besluiten bewijsbaar in strijd met Gods Woord en de geldende kerkorde.'²²³ Voor vele gemeenten had dit gevolgen: een aantal kerkenraden besloot zichzelf vrij te maken, andere schorsten de 'bezwaarden' of liet hen zelf die stap zetten.²²⁴ 'De scheuring was diepingrijpend in gezinnen, families en gemeenten. De Vrijmaking is een werkelijk traumatische ervaring geweest binnen de Gereformeerde Kerken in Nederland.'²²⁵

Na de Oorlog

Tijdens de oorlog werd er nagedacht hoe het kerkelijk en maatschappelijk leven na de oorlog kon worden opgebouwd en hoe het er uit zou moeten gaan zien. Bij de bevrijding bestonden er hoge verwachtingen wat betreft vernieuwing van het maatschappelijk en kerkelijk leven: 'Nu leek zich een uitgelezen gelegenheid voor te doen om in politiek en maatschappijstructuur tegemoet te komen aan de bezwaren tegen een verkokerde democratie, zoals die al decennia leefden.'²²⁶ Doordat er zoveel toenadering tussen de verschillende zuilen en groeperingen was en nieuwe onderlinge contacten waren ontstaan, leek de mogelijkheid aanwezig voor een doorbraak, waarbij de oude kerkelijke stromingen de politiek niet meer zouden beheersen, maar één partij zonder politieke grondslag de boel vlot zou trekken. Zo is het niet helemaal gelopen, maar uiteindelijk is vanuit dit verlangen de PvdA ontstaan.²²⁷

De kerk herstellen zoals het geweest was voor de oorlog, was in geval van de hervormden niet aan de orde: 'De matheid vanwege de verkokerde samenleving en een verdeelde kerk had in de oorlog plaatsgemaakt voor het geloof in een nieuwe volksgemeenschap op basis van het christendom'²²⁸ En hoewel dit mooi klinkt, kwam toch ook de oude tegenstelling vrijzinnig-orthodox weer terug, omdat ze beiden op een andere manier aan deze nieuwe volksgemeenschap wilden werken. In 1951 ging de Nederlandse Hervormde Kerk over naar een nieuwe kerkorde die hieraan tegemoet kwam en meer nadruk legde op een kerk die midden in de gemeenschap staat.²²⁹

6. De periode 1945-1960

Nu we enigszins een indruk hebben van de achtergronden die de verschillende kerken kennen, kijken we hier hoe ze daadwerkelijk met elkaar in gesprek geraakt zijn en vanuit welke posities er aan het 'Samen op Weg' proces begonnen is. Om daar op een eerlijke manier naar te kunnen kijken kunnen we niet uitgaan van één momentopname, de kerken zelf veranderden door de tijd heen en in 1960 stonden de kerken er anders voor dan in 1980 en 2004. Daarom enkele schetsen om een beeld te krijgen bij de verschillende groeperingen.

²²³ O.J. de Jong, 1985, blz. 395.

²²⁴ O.J. de Jong, 1985, blz. 395.

²²⁵ B. Wallet, 2005, blz. 23.

²²⁶ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 793.

²²⁷ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 794.

²²⁸ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 795.

²²⁹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 796.

Tijdens en door de Tweede Wereldoorlog was het klimaat tussen de kerken enigszins veranderd en begon er meer openheid naar andere kerken toe te ontstaan. Hoewel dit niet voor iedereen even ver genoeg ging, raakte men langzaamaan meer in gesprek en in vergelijking met eerdere tijden was de bereidheid voor toenadering groter. De Hervormde Kerk was zich aan het bezinnen op een nieuwe kerkorde, waarbij de nadruk meer lag op een 'belijdende kerkorde in gehoorzaamheid aan de Heilige Schrift'²³⁰ en dat bracht hen in gesprek met de Gereformeerde Kerken, want zij hadden een kerkorde die meer op dergelijke zaken gericht was. Daarbij was dit ook een geschikt moment om te onderzoeken of er mogelijkheden waren om de kerkorden meer op elkaar af te stemmen of zelfs te zoeken naar mogelijke hereniging. Gezien de gedeelde calvinistische historie en grondslag die in organisatiestructuur beide kerken sterk op elkaar deed lijken, moest er toch het één en ander mogelijk zijn dacht men. Beide synoden benoemden in 1950 een commissie voor 'samenspreking'.²³¹

De hervormden spraken ook met de Evangelisch-Lutherse Kerk, die sinds 1952 één verenigde kerk was van de evangelisch-luthersen en de hersteld-luthersen. De Hervormde Kerk en de Lutherse Kerk kwamen tot overeenstemming dat de verschillen die er tussen beide bestonden in de leer, geen beperkingen hoefden te vormen voor oecumenisch samenleven.²³²

Ook met de Remonstrantse Broederschap werden gesprekken gevoerd en kwam men in 1966 tot een kerkelijke relatie. In de zeventiende eeuw vormde vooral de uitverkiezing het grote punt om niet met elkaar verder te kunnen gaan, maar daar hoefde nu niet meer over gesproken te worden. In een nieuwe tijd met nieuwe redeneerwijzen hoefde een oud probleem dat vooral uit een destijds relevante denktrant was voortgekomen, geen verdeeldheid meer te zaaien.²³³

De hervormden zetten sterk in op een meer betrokken samenwerking tussen kerken, ook op grotere schaal. In de nieuwe kerkorde die in 1951 van kracht werd, was nadrukkelijk aandacht voor 'oecumenische arbeid in binnen – en buitenland'.²³⁴ Men wilde niet alleen gehoorzamen aan de oproep van Christus tot eenheid, maar had ook het sterke verlangen de kerk geen toeschouwer meer te laten zijn maar te verheffen tot speler in de wereldgeschiedenis. In 1948 werd de Wereldraad van Kerken in Amsterdam opgericht, waaraan de bijdrage van de Hervormde Kerk niet te missen was. Deze raad gaf een tegengeluid van bedaren, waar de Koude Oorlog juist veel spanning veroorzaakte. De Wereldraad betrok ook oosters-orthodoxe kerken, katholieke kerken en kerken uit de derde wereld bij haar overleg en bracht zo kerken nader tot elkaar.

Vrijwel gelijktijdig ontstond uit deze tendens van meer internationale toenadering ook binnen Nederland een landelijke organisatie, de Oecumenische Raad. De Katholieke Kerk en de Gereformeerde Kerken deden niet mee, de gereformeerden overlegden met hun eigen overlegorganen.²³⁵ Toen uit de Oecumenische Raad zich de Raad van Kerken vormde, sloten beide kerken zich in 1968 wél aan.²³⁶

²³⁰ B. Wallet, 2005, blz. 26.

²³¹ B. Wallet, 2005, blz. 26.

²³² G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 834.

²³³ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 834.

²³⁴ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 832.

²³⁵ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 832-833.

²³⁶ O.J. de Jong, 1985, blz. 420.

De gesprekken in 1949-1952 tussen hervormd en gereformeerd verliepen niet geheel gesmeerd. De gesprekken die gaande waren bespraken vooral onderwerpen die het eerder lastig maakten een hereniging plaats te laten vinden, dan dat het ging over die dingen die men met elkaar gemeen had. Na een tweede ronde van gesprekken in 1952-1955 kwam men tot het voorstel om bij synodevergaderingen afgevaardigden naar elkaars vergaderingen te sturen, maar dit voorstel haalde het niet. Ondanks grote teleurstelling werd er toch besloten door te gaan met de gesprekken en het kwam tot een derde ronde, van 1957-1959. Ook deze ronde leidde niet tot het gewenste resultaat, eerder tot deceptie. De gespreksgenoten gooiden de handdoek in de ring, onder meer omdat de gereformeerde synode had besloten om niet meer te zoeken naar mogelijke hereniging, maar naar het verstaan van elkaars verschillen. Ze benoemden nog wel dat ze verrast waren over de overeenkomsten die beide kerken hadden in belijdenis en geloofsovertuiging.²³⁷ Daarnaast werd er voorgesteld om tussen de moderamina van de beide synoden meer contact te hebben en ook op plaatselijk niveau de samenwerkingen op te zoeken. Dit zorgde ervoor dat er langzaam meer bekendheid met elkaar ontstond, zowel op landelijk als op plaatselijk niveau.²³⁸

Hoe zagen de drie kerken er in die tijd uit? Een kleine positiebepaling van de drie toekomstige PKN-kerken in 1960.

De Nederlandse Hervormde Kerk

In 1960 telde de Hervormde Kerk zo'n 3,2 miljoen leden.²³⁹ Goed is het te bedenken dat het genoemde aantal kerkleden in perspectief gezien moeten worden ten opzichte van de Nederlandse bevolking, die op dat moment bestond uit zo'n 11,5 miljoen mensen.²⁴⁰ Sprake van een hervormde kerkleer was er nog maar net, omdat er in de kerkordes van voor 1951 weinig hierover terug was te vinden. Hoe men naar de kerk keek was vooral opgehangen aan de visie van een aantal theologen, door de tijd heen. In de kerkorde van 1951 kwam de nadruk op een belijdende kerk en hoe de kerk in de maatschappij staat. 'Het besef dat de kwaliteit van het leven alleen gewaarborgd wordt door Gods beloften en geboden leidde tot bezinning op de verhouding van kerk en volk.'²⁴¹ De Hervormde Kerk werd van oudsher gezien als de volkskerk, waardoor je als lid van een plaatselijke gemeente je aansluit bij de landelijke kerk. De afstand tussen plaatselijk en landelijk was er niet groot. Ander belangrijk punt in de kerkorde van 1951 was het apostolaat, een term waarmee men probeert uit te drukken dat de belijdenis van de kerk ook naar buiten gericht is, dat de kerk in de wereld staat. 'Christus is immers niet alleen het Hoofd van de kerk, maar ook de Heer van de wereld.'²⁴² Het Koninkrijk van God werkt door in de wereld, en daarin vormt de kerk een schakel en werkt hieraan mee. Binnen de Hervormde Kerk werd hier op verschillende manieren naar gekeken, waarbij het verschil tussen de manier waarop kerk en staat met elkaar verbonden zijn, het onderscheid vormde. Aan de ene kant stond A.A. van Ruler die het belangrijk vond dat heel het volk doortrokken was van de kerk en haar belijdenis. 'Overheid en volk moesten er op worden aangesproken heel het leven te richten

²³⁷ B. Wallet, 2005, blz. 27-28.

²³⁸ B. Wallet, 2005, blz. 29.

²³⁹ Volgens de volkstelling van 1960, 'bevolking naar kerkelijke gezindte, geslacht en leeftijd', pagina 41 via <http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/VT196007AT/index.html> (gezien op 1 juli 2014).

²⁴⁰ Volgens de volkstelling van 1960, pagina 41.

²⁴¹ B. Wallet, 2005, blz. 29.

²⁴² B. Wallet, 2005, blz. 30.

naar Gods beloften en geboden.²⁴³ Daartegenover stond H. Kraemer die in het idee van een volkskerk vooral de verantwoordelijkheid van de kerk voor heel het volk tot uitdrukking wilde brengen. Beide ideeën konden elkaar vinden in een kerk die niet op zichzelf gericht is, maar op het Koninkrijk van God en zijn heerschappij over heel de aarde centraal stelt, zoals dat ook in de kerkorde van 1951 terugkwam.²⁴⁴

De Gereformeerde Kerken in Nederland

De Gereformeerde Kerken in Nederland telden in 1960 zo'n 785.000 leden en was daarmee dus aanzienlijk kleiner dan de Hervormde Kerk.²⁴⁵ Vanuit de geschiedenis hebben ze veel voor zichzelf moeten opkomen en in de jaren na de oorlog was het vasthouden van wat men had met name de gang van zaken. De afsplitsing van de Vrijgemaakten tijdens de oorlog werd niet snel vergeten, en ondanks herhaalde pogingen tot gesprek en lijmen bleef het gebeuren een open wond.²⁴⁶ De nieuwe kerkorde van de hervormden werd over het algemeen positief ontvangen, maar de wat lossere houding van de hervormden ten opzichte van de belijdenisgeschriften deed herinneren aan de breekpunten van de Afscheiding en de Doleantie. 'Door de trouw van de leden aan de belijdenis kon de plaatselijke kerk het centrum worden van de kerkelijke organisatie. De allergie tegen het van bovenaf geregeerd worden zat er diep in.'²⁴⁷ Gereformeerden hadden hun eigen christelijke organisaties om bij te dragen aan de opbouw van de maatschappij.

Belangrijk is het om de tegenstelling te proeven tussen de kerkbeleving van de hervormden en gereformeerden. Er was een spanning tussen de volkskerk die zichzelf richting probeerde te geven door zich te richten op het belijden, en een belijdeniskerk die bang was haar afbakening, identiteit en zuiverheid te verliezen door vervlakking van haar belijdenis.²⁴⁸ Daardoor hadden de Gereformeerde Kerken met hun tucht om de belijdenis te handhaven een nogal beschermend karakter en samen met andere kerken van gereformeerde snit hadden ze daarom hun eigen Gereformeerde Oecumenische Synode sinds 1949.²⁴⁹ In de loop van de jaren vijftig ontstond er meer openheid naar het grotere verband van de kerk en werd de beweging in gang gezet waardoor uiteindelijk in 1968 bij de Raad van Kerken in Nederland en in 1969 bij de Wereldraad van Kerken aangesloten kon worden.²⁵⁰

De Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden

Met zo'n 67.000 leden was de Evangelisch-Lutherse Kerk in 1960 de kleinste kerkgemeenschap van de drie.²⁵¹ Zoals ook eerder genoemd, was in 1960 de Evangelisch-Lutherse Kerk acht jaar daarvoor ontstaan uit de vereniging van de Evangelisch-Lutherse Kerk en de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk, en was men in die tijd net als de

²⁴³ B. Wallet, 2005, blz. 30.

²⁴⁴ B. Wallet, 2005, blz. 30-31.

²⁴⁵ Volgens de volkstelling van 1960, pagina 41.

²⁴⁶ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 798-799.

²⁴⁷ B. Wallet, 2005, blz. 33.

²⁴⁸ B. Wallet, 2005, blz. 33.

²⁴⁹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 832-833.

²⁵⁰ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795: Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, Kampen, 1974, blz. 347-348.

²⁵¹ Volgens de volkstelling van 1960, pagina 41.

hervormden zich aan het bezinnen op de kerkorde.²⁵² Hierbij was de invloed van de Lutherse Wereldfederatie niet weg te denken, net als dat niet mogelijk is voor de invloed die de federatie gehad heeft op het verenigingsproces van de evangelisch-luthers en de hersteld-luthers. De beginselverklaring voor deze federatie en de inleidende bepalingen van de kerkorde rekenen iedereen tot de gemeente die door doop zijn ingeschreven, en de Evangelisch-Lutherse Kerk bestaat uit een gemeenschap van gemeenten in Nederland. De kerk gelooft samen met alle christenen op de hele wereld in 'God – Vader, Zoon en Heilige Geest.'²⁵³ 'De kerk leeft uit het evangelie van Jezus Christus zoals het in de Heilige Schrift, de enige bron en norm van alle kerkelijke verkondiging en dienst, gegeven is'.²⁵⁴ Deze nadruk op het Woord komt ook terug in de lutherse visie op het apostolaat. Door het Woord staat de kerk in de wereld, meer nog komt de kerk voort uit het Woord. Het is de taak van de kerk om het Woord te laten klinken zodat ook de goddeloze gerechtvaardigd kan worden. 'In alle spreken gaat het om de kern van de Schrift: de Schrift als levende stem en het hart daarvan is Christus. Gerechtvaardigd door het geloof in Hem is een mens vrij om het goede te doen.'²⁵⁵ Mensen leven in de wereld, staan en werken in de wereld en leven daar als christenen. Maar ook de wereld staat onder het gezag van God en is God daarin aanwezig. Voor de kerk geldt ook dat zij in de wereld leeft: 'Levend in de wereld voert zij het gesprek over de problemen van de samenleving vanuit de omgang met het Woord en in zorg om de naaste.'²⁵⁶ Als de overheid buiten haar boekje gaat kan de Lutherse Kerk protesteren, hoewel anders dan de calvinisten in de 16^e eeuw. In de Tweede Wereldoorlog kwamen daar bijvoorbeeld als protest tegen de nazistische kerkopvatting de Barmer Thesen uit voort.²⁵⁷ Toen men de vereniging tussen de Evangelisch-Lutherse Kerk en de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk rond had en de kerkorde op orde was, kon men verder kijken dan de eigen kerk. Het eerder genoemde contact met de Hervormde Kerk verliep zo positief, dat ook over het samen vieren van het avondmaal overeenstemming werd bereikt. Een flinke toenadering, vooral vanuit de lutherse overtuiging dat kerkelijke eenheid genoeg heeft aan overeenstemming in 'de verkondiging van het evangelie en bediening van de sacramenten.'²⁵⁸

7. Samen op Weg

De Achttien

Met Pinksteren 1961 kwam er 'een willekeurige groep van hervormden en gereformeerden'²⁵⁹ met een oproep aan beide kerken naar buiten. Achttien predikanten en kerkelijk werkers

²⁵² B. Wallet, 2005, blz. 35.

²⁵³ B. Wallet, 2005, blz. 35.

²⁵⁴ B. Wallet, 2005, blz. 35-36.

²⁵⁵ B. Wallet, 2005, blz. 36.

²⁵⁶ B. Wallet, 2005, blz. 37.

²⁵⁷ B. Wallet, 2005, blz. 37.

²⁵⁸ B. Wallet, 2005, blz. 37.

²⁵⁹ De achttien, *Van kerken tot kerk: Hervormd-Gereformeerd gesprek*, W. Ten Have N.V., Amsterdam, 1961, blz. 9.

²⁶⁰ waren bij elkaar op 24 april 1961 en hebben toen ‘unaniem als hun oordeel uitgesproken, dat de gescheidenheid van de hervormde en gereformeerde kerken niet langer geduld kan worden.’ ²⁶¹ Hoewel de samenstelling nog wat veranderde ²⁶² en het aantal er ook niet zozeer toe deed, was het hen te doen om de gezamenlijke opdracht. ²⁶³ Barend Wallet schrijft over deze hervormde en gereformeerde predikanten waaronder ‘een stuk of wat studentenpredikanten’ dat ze vooral werkzaam waren in ‘evangelisatie en apostolaire arbeid’ ²⁶⁴ en dat er in Nieuw-Guinea behoorlijk wat gereformeerden werkten voor de hervormde zending waarbij de het ontbreken van eenheid ‘de gang van het evangelie hinderde en vertraagde.’ ²⁶⁵ Ook van Middelkoop schrijft dat vrijwel alle achttien werkzaam waren in de zending of evangelisatie. ²⁶⁶ Pijlman, ²⁶⁷ Sillevius Smitt ²⁶⁸ en Vlijm ²⁶⁹ zijn in ieder geval ook als predikant werkzaam geweest in Indonesië. Dat is belangrijk omdat deze leden van de Achttien hun ideeën over kerk-zijn in een andere context hebben opgedaan en meenamen naar Nederland.

Met de oproep wilden ze het gesprek tussen de hervormde en gereformeerde kerken laten toenemen, maar met name ook in de gemeentes, waar zij vooral niet-ambtsdragers aanspraken. ²⁷⁰ Juist ‘in het bijzonder tot de hervormden, gereformeerden en anderen, die met elkaar leven, wonen en werken in één stad, één dorp of één straat.’ ²⁷¹ Ook hoopten ze aan te sluiten bij een grotere beweging, die van de eenwording van alle kerken. Om de gemeente werkelijk in gesprek te krijgen werd in 1961 de oproep in de vorm van een studieboekje uitgegeven om gesprekskringen van stof te voorzien, ook ter voorbereiding op het congres dat de Achttien op 26 april 1962 organiseerden. De opkomst was boven verwachting, er kwamen zo’n 4500 mensen op af in plaats van 3000, waardoor men uitweek van de Domkerk naar de Jaarbeurshallen. ²⁷² Van een congres werd het een feest. ²⁷³

Het studieboekje geeft een indruk van welke redenen voor ‘de Achttien’ van belang waren om te herenigen. De tijdsgeest van destijds vraagt volgens hen om een antwoord. De rol van God in de publieke sfeer neemt sterk af, de wereld raakt steeds meer internationaal

²⁶⁰ De achttien zijn hier: Ds. J.H. Baas, Dr. E.J. Bekker, Ds. W. van Boeijen, Wika L.A.C. van Ginkel, Ds. M. Groenenberg, Ds. I.J. van Houte, Ds. G.P. Klijn, Ds. H.M. Kuijtert, Ds. G. Lugtigheid, Dr. J. M. van Minnen, Ds. J. Monteman, Ds. T. Poot, Ds. F.J. Pop, Ds. E. Pijlman, Dr. P.L. Schoonheim, Ds. J.H. Sillevius Smitt, Ds. G. Toornvliet en Dr. J.M. Vlijm.

²⁶¹ De achttien, 1961, blz. 9.

²⁶² De achttien, 1961, blz. 11.

²⁶³ De achttien, 1961, blz. 13.

²⁶⁴ B. Wallet, 2005, blz. 39.

²⁶⁵ B. Wallet, 2005, blz. 40.

²⁶⁶ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 210.

²⁶⁷ A. Algra, *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië/Indonesië (1877-1961)*, T. Wever, Franeker, 1967, blz. 324.

²⁶⁸ A. Algra, 1967, blz. 118.

²⁶⁹ A. Algra, 1967, blz. 287-289.

²⁷⁰ De achttien, 1961, blz. 11.

²⁷¹ De achttien, 1961, blz. 12.

²⁷² B. Wallet, 2005, blz. 40.

²⁷³ De achttien, *Aanvaardt elkander: Tweede publikatie in de serie ‘Van Kerken tot Kerk’*, W. Ten Have N.V., Amsterdam, 1962, blz. 13-36.

vervlochten waardoor gebeurtenissen aan de andere kant van de wereld *hier* consequenties hebben, en moderne uitvindingen brengen voorheen verborgen onrecht dichterbij.²⁷⁴

‘De wereld kan zich geen verdeeldheid meer veroorloven. Zie het gevaar van vernietiging van alle leven in een atoomoorlog. De krachtige groei van de wereldbevolking maakt overleg en samenwerking noodzakelijk, ten einde met elkaar te kunnen blijven leven van wat aarde, lucht en zee aan voedsel, kleding en onderdak bieden.’²⁷⁵

De Achttien zoeken ook bewust de koppeling met de Bijbel.²⁷⁶ Uit de Bijbel komt de verwachting en ook de opdracht naar voren om één te worden, en volgens de Achttien is men in de hervormde en gereformeerde kerken destijds, zich van die opdracht meer bewust aan het worden. Dat bleek onder meer uit toenemende samenwerking in de zending, ontwikkelingen in de oecumene zoals het oprichten van de Wereldraad voor Kerken en het vervagen van grenzen in allerlei opzichten. De details die het onderscheid tussen gereformeerd en hervormd vormgeven, verbleken bij de boodschap van de kerk ‘voor de gehele bewoonde wereld.’²⁷⁷ Daarnaast voelt men de secularisatie steeds meer opkomen. Mensen haken af omdat de kerken verdeeld zijn en vanwege ‘de onoprechtheid van veel wat naar Christus heet’.²⁷⁸

De ontwikkelingen binnen de hervormde en gereformeerde kerken maken de situatie geschikt om naar eenwording te streven. De Hervormde Kerk is met haar nieuwe kerkorde van 1951 duidelijker dan voorheen een ‘Christus-belijdende kerk’,²⁷⁹ waardoor gereformeerd en hervormd dichterbij elkaar staan, en vanwege de nieuwe kerkorde is het gesprek over de verwerkelijking hiervan nog flink gaande en geschikt om op aan te haken met vragen die er bij de gereformeerden hierover leven.²⁸⁰ Ook de Gereformeerde Kerken zijn in beweging, mede door de crises rondom Geelkerken in 1926 en de Vrijmaking in 1944, en zoekende naar een passende wijze om de tucht, als middel om de belijdenis te handhaven, naar de ‘huidige’ tijd te vertalen.²⁸¹

Na het congres in de Jaarbeurshallen in 1962 brachten de Achttien een tweede boekje uit, met de toespraken die gehouden waren tijdens het congres en in 1964 werden er regionale congressen georganiseerd. In 1965 sloten zij de serie boekjes af met een derde publicatie, waarin het woord teruggelegd wordt bij de lezer:

‘Voorlopig is het woord verder aan u. U zult in uw plaatselijke situatie moeten nagaan wat u doen kunt om de eenwording te helpen voorbereiden. Het is beter niet op anderen te wachten en zelf te gaan handelen. Anderen wachten immers op u!’²⁸²

²⁷⁴ De achttien, 1961, blz. 17.

²⁷⁵ De achttien, 1961, blz. 17.

²⁷⁶ De achttien, 1961, blz. 18.

²⁷⁷ De achttien, 1961, blz. 21.

²⁷⁸ De achttien, 1961, blz. 22.

²⁷⁹ De achttien, 1961, blz. 23.

²⁸⁰ De achttien, 1961, blz. 23.

²⁸¹ De achttien, 1961, blz. 24.

²⁸² De achttien, *Nieuw land: Derde publikatie in de reeks Van Kerken tot Kerk*, W. Ten Have N.V., Amsterdam, 1965, blz. 44.

Hiermee sloten zij hun werkzaamheden af. Het was hen er om te doen geweest een beweging op gang te brengen, niet om een organisatie op te zetten.²⁸³ Het opgewaaide stof leek langzaam weer terug te keren naar de plek die het voor 1961 had gehad.

De jonge Achttien

Tijdens het congres van 1962 was er ook een groep van achttien jongeren gepresenteerd,²⁸⁴ die de beweging als een beginpunt zag en met de eenwording aan de slag ging.²⁸⁵ Ze brachten de hervormde en gereformeerde jongerenbewegingen bij elkaar, startten gespreksgroepen door het gehele land en vormden uit deze gesprekken de nota 'Samen op Weg'. Met deze nota bezochten ze de hervormde synode en gereformeerde synode en daar kregen ze het voor elkaar dat er een officiële 'Samen op Weg' werkgroep het leven zag. Ze wilden in tien jaar tijd beide kerken integreren en volgens sommige hervormde synodeleden duurde dat nog te lang.²⁸⁶

In 1973 kwam het voor het eerst tot een gezamenlijke vergadering van de gereformeerde en hervormde synode. Dat was een belangrijk moment voor het Samen op Weg-proces, een flinke stap in de richting van een grotere eenheid. In deze vergadering werd onder meer besloten tot het instellen van een Raad van Deputaten, die de toekomstige gezamenlijke vergaderingen mocht gaan voorbereiden en werkgroepen in het leven kon roepen en begeleiden om de samenwerking en eenheid tussen de beide kerken te bevorderen. Ze gingen voorlopig aan de slag met drie werkgroepen, 'Kernen van Belijden', 'Kerkordelijke Aangelegenheden' en 'Samenwerking Plaatselijk Vlak'. Er werd gekozen om beide kerkgemeenschappen te 'integreren'.²⁸⁷

'Er is bewust gekozen voor deze open procesmatige vorm van samengaan, omdat de twee andere vormen te weinig (federatie) of te veel tegelijk (fusie/hereniging) van de kerk vragen.'²⁸⁸

Niet iedereen reageerde even enthousiast, en dat was een beweging die vaker terugkomt het integratieproces door. In 1976 kwamen de gezamenlijke synoden weer bij elkaar, en daar werden de uitkomsten van de verschillende werkgroepen dan ook verschillend ontvangen. De werkgroep 'Kernen van Belijden' had drie modellen bedacht om tot een nieuw belijdenisgeschrift te komen, maar men bleef hangen in de vraag of er een überhaupt een nieuw geschrift nodig was. De werkgroep kreeg een nieuwe opdracht om na te denken over de vragen die het begrip 'kerk' met zich meebrengt bij het Samen op Weg gaan. Over de werkgroep Kerkordelijke Aangelegenheden is ongeveer hetzelfde te vertellen, zij kregen de opdracht een andere opzet te zoeken voor een nieuw kerkordemodel. De werkgroep Samenwerking Plaatselijk Vlak werd met enthousiasme onthaald, daadwerkelijke samenwerking op plaatselijk vlak werd erg aangemoedigd en er werd een nieuwe werkgroep 'Organisatie en Financiën' opgericht.²⁸⁹

²⁸³ B. Wallet, 2005, blz. 41.

²⁸⁴ De achttien, 1962, blz. 21.

²⁸⁵ B. Wallet, 2005, blz. 42.

²⁸⁶ B. Wallet, 2005, blz. 42-43.

²⁸⁷ B. Wallet, 2005, blz. 64-65.

²⁸⁸ B. Wallet, 2005, blz. 64.

²⁸⁹ B. Wallet, 2005, blz. 66-68.

De verschillende werkgroepen werkten hun plannen uit en in de gezamenlijke synodevergaderingen die tweejaarlijks, jaarlijks en soms vaker werden gehouden, werden de vorderingen besproken. In 1985 stuurden de beide synoden een brief naar alle kerkelijke vergaderingen, waarin gevraagd werd of zij het eens waren met de 'Verklaring van Overeenstemming ten aanzien van het samen kerk zijn' waarover in 1984 tijdens de gezamenlijke synode stevig gediscussieerd werd en ook werd instemming gevraagd met de 'Intentieverklaring'.²⁹⁰

'Intentieverklaring

Wij, de generale synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland, (– de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden –)²⁹¹

leggen getuigenis af van onze verbondenheid in Jezus Christus.

Hij is ons heil, Hij geeft ons Zijn opdracht.

Deze verbondenheid gaat boven onze verschillen uit.

Wij zouden onze schuld tegenover God en mensen groter maken, indien wij in de gescheidenheid zouden berusten.

Wij danken God voor de beweging van toenadering, waarin wij betrokken zijn.

Wij weten ons verbonden met de Kerk der eeuwen in een gelovig luisteren naar de Schriften en in een traditie die verwoord is in de belijdenissen der vroege kerk en in die van de Reformatie.

Wij beseffen, dat wij op elkaar aangewezen zijn door de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor onze opdracht tot getuigenis en de dienst der gerechtigheid in de wereld.

Wij willen de verschillende vormen van kerk-zijn, die gestalte kregen in de tijd waarin wij afzonderlijke wegen gingen, niet langer tegenover elkaar stellen, maar in gehoorzaamheid aan de Heer der Kerk, inbrengen in een proces van hereniging en vernieuwing.

Wij bidden, dat onze kerken, geleid door Woord en Geest, één kerk mogen worden, tot eer van God de Vader, in dienst van zijn Koninkrijk.'²⁹²

In 1986 werd het besluit genomen, en na verhitte discussies en na vele moties kon er met twaalf tegenstemmen van de Gereformeerde Bond en één tegenstem van de gereformeerde synode verklaard worden dat de hervormden en gereformeerden zich nu officieel in staat van hereniging bevonden. Precies honderd jaar na de Doleantie.²⁹³

Al in 1985 vroeg de lutherse synode om volwaardig deelnemer te worden aan het Samen op Weg-proces en het waarnemerschap dat ze daarvoor bekleedden in te ruilen. Daar kon niet zomaar één twee drie op worden ingegaan en men moest goed te rade gaan bij 'ter zake kundige organen in de beide kerken', maar men was hoofdzakelijk erg blij met deze vraag.²⁹⁴ Er gingen een aantal overlegmomenten overheen en er moest het één en ander worden aangepast om ruimte te maken binnen hetgeen al besloten was, voordat de luthersen kwamen kijken. De luthersen hadden 'de opdracht het Woord te dienen en te verkondigen' als drijfveer om aan het proces mee te willen doen.²⁹⁵ Hoewel er tussen de hervormden en

²⁹⁰ B. Wallet, 2005, blz. 75-79.

²⁹¹ Latere toevoeging nadat ook de luthersen mee wilden doen. (blz. 9 van 'Verenigd')

²⁹² L.J. Koffeman, *Samengebracht: Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005, blz. 193.

²⁹³ B. Wallet, 2005, blz. 103.

²⁹⁴ B. Wallet, 2005, blz. 117-118.

²⁹⁵ B. Wallet, 2005, blz. 118.

gereformeerden enerzijds en de luthersen anderzijds grotere verschillen bestonden dan tussen de gereformeerden en hervormden onderling, hoefde dat geen bezwaar te zijn:

‘Het enige criterium is en blijft de vraag of de kerk beantwoordt aan haar roeping het evangelie te verkondigen en de sacramenten waarachtig te bedienen. Het kerkmodel is daaraan ondergeschikt en het ene kerkmodel of kerkgevoel geniet geen voorkeur boven het andere.’²⁹⁶

In 1990 haakte de Evangelisch-Lutherse Kerk aan bij het proces en begon men met het werken aan een nieuwe kerk gezamenlijke kerkorde.²⁹⁷ Sindsdien werd er niet meer gesproken over een hereniging van twee kerken, maar over een vereniging van drie kerken en niet meer van combisynode maar triosynode.²⁹⁸

8. Bezwaren en bezwaarden

Als we willen weten wat de Protestantse Kerk nu eigenlijk is, moeten we niet alleen weten wat we in huis hebben maar ook wat er op de stoep is blijven staan. Welke bezwaren leefden er bij welke bezwaarden? Een beknopt overzicht.

De hervormden hadden te maken met de verschillende modaliteiten binnen haar gelederen, die verschillend over de gang van zaken dachten. Gedurende het proces is steeds benadrukt dat elke modaliteit een plek binnen de nieuwe kerk zou moeten krijgen, wat niet de snelste route was, maar misschien wel de route die het meest recht zou doen aan de diversiteit. Van de verschillende modaliteiten was het protest tegen het samengaan bij de Gereformeerde Bond vrij sterk en leek toe te nemen met het vorderen van het proces.²⁹⁹

Gereformeerde Bond

In het boekje 'Spreken over Samen op Weg' komt de predikant S. Meijers aan het woord, die namens de Gereformeerde Bond binnen de Hervormde Kerk zijn vragen mag stellen aan het Samen op Weg-proces. Hij geeft aan dat de Gereformeerde Bond een strak georganiseerde organisatie is, maar waarbinnen toch ook verschillende opvattingen bestaan en dat hij niet namens iedereen kan spreken. Maar ergens deelt men wel de noodzaak betrokken te zijn bij het proces, 'als iets waaraan men zich niet mag onttrekken, maar waar men tevens geestelijk-critisch tegenaan wil blijven kijken.'³⁰⁰

De manier waarop hij over de Gereformeerde Kerken schrijft, verschaft ons een inkijkje in de manier waarop men binnen zijn kader naar die kerk keek en laat zien dat dat lang niet altijd even genuanceerd was. Meijers legt uit dat zowel de hervormden als de gereformeerden zoeken naar een manier om relevant te zijn in een veranderende tijd, en dat de hervormden daardoor te worstelen hebben met de verschillende modaliteiten. De gereformeerden hebben daar minder last van, maar zitten vast aan een belijdenis die streng gehandhaafd wordt door de tucht en willen daar eigenlijk van af: 'Tragisch eigenlijk: een kerk die zich altijd in het verleden door duidelijkheid kenmerkte valt, zichzelf profilerend, in eigen zwaard.'³⁰¹

²⁹⁶ B. Wallet, 2005, blz. 118.

²⁹⁷ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 884.

²⁹⁸ B. Wallet, 2005, blz. 119.

²⁹⁹ B. Wallet, 2005, blz. 123.

³⁰⁰ S. Meijers, 'Vragen bij het huidige proces I: Uit het rechteroog gekeken', in de bundel: *Spreken over Samen op Weg*, Uitgeverij Boekencentrum B.V., 's-Gravenhage, 1984, blz. 36.

³⁰¹ S. Meijers, 1984, blz. 38.

Vervolgens zet hij zijn vraagtekens bij het gemak waarop men voor de belijdenis binnen de nieuwe kerk een plaats aan het inruimen is; 'Er protesteert immers niemand, terwijl toch in beide kerken brede sectoren zijn die het klassiek belijden fundamenteel in gebreke stellen.'³⁰² Hij weet dat de zaken eigenlijk anders liggen, en is niet blij met de wederzijdse erkenning voor één van de drie formulieren der enigheid.

Mooi is de typering waarmee Meijers spreekt over randkerkelijken en de verschillende wijzen waarop de hervormden en gereformeerden daarmee omgaan. Gereformeerden trekken een duidelijke harde lijn tussen mensen die de belijdenis erkennen of dat binnen afzienbare tijd gaan doen en daarom lid zijn van de kerk, waar hervormden een veel ruimer begrip van kerklidmaatschap hebben, vanuit de volkskerkgedachte. 'Daarom gaat het ook bij de leegloop der kerken bij gereformeerden dogmatischer, gedisciplineerder toe dan bij hervormden, die vaak in hun laksigheid best wat willen blijven hangen.'³⁰³

Meijers verwijt de gereformeerden te weinig besef te hebben voor de traditie waarin zij staan. Hervormden zijn daar ook niet altijd even goed in en kunnen daardoor verkeerde wegen bewandelen, maar enige zelfreflectie kan genezend werken: 'dat vooral de geschiedenis van het vrijzinnige protestantisme geleerd heeft, dat deze weg niet tot enig doel leidt, en dat theologen uit die kring dit zelf hebben ingezien.'³⁰⁴ De manier waarop gereformeerde theologen aan de slag zijn slaat alles: 'Progressieve gereformeerde theologen kijken even om naar Kuyper en Bavinck, negeren de grote traditie der kerk of stellen deze, heel oppervlakkig, frontaal in gebreke, en gaan erop los.'³⁰⁵

Wellicht zijn de zinnen van Meijers nu enigszins uit hun verband gerukt, en geven een onvolledig beeld van het verhaal dat hij schreef voor de bundel. Ze mogen hier dus ook met een korreltje zout gelezen worden, met in het achterhoofd de gedachte dat Meijers ook met voldoende zelfspot naar zijn eigen traditie kijkt.

Andere bezwaren die er binnen de Gereformeerde Bond leefden tegen samenwerken met de gereformeerden waren zaken als een te kleine waarde toekennen aan het gezag van de Schrift, homofilie, niet-huwelijkse relaties en een toenemend nieuw modernisme.³⁰⁶

De Confessionele Vereniging heeft ook lang moeite gehad met het samengaan en was bang dat het meer zwakheid dan stevigheid zou opleveren. De Vereniging van Vrijzinnig Hervormden was bang dat het samengaan juist hun vrijheid zou inperken.

Vanuit de Gereformeerde Kerken was het Confessioneel Gereformeerd Beraad terughoudend, van twee kerken die er slecht aan toe waren zou het niet kunnen komen tot één kerk zonder die problemen.³⁰⁷ Interessant ook dat het commentaar van de gereformeerden wat betreft de vrijzinnigheid binnen de Hervormde Kerk afnam, toen ze zelf onder haar gelederen meer vrijzinnigheid kon vinden.³⁰⁸

Met het vorderende proces werd het verzet sterker van de Gereformeerde Bond, hoewel ze duidelijk niet van plan waren om uit de Hervormde Kerk te stappen. 'We kunnen niet mee en we kunnen niet weg'³⁰⁹ Samen met de Confessionele Vereniging en het Confessioneel Gereformeerd Beraad werd er overlegd hoe er met de vrijzinnigheid om moest worden

³⁰² S. Meijers, 1984, blz. 40-41.

³⁰³ S. Meijers, 1984, blz. 42.

³⁰⁴ S. Meijers, 1984, blz. 42.

³⁰⁵ S. Meijers, 1984, blz. 42.

³⁰⁶ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 220.

³⁰⁷ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 21.

³⁰⁸ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 219.

³⁰⁹ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 224.

gegaan.³¹⁰ Door alle hakken in het zand werd door de triosynode uiteindelijk de 'Intentieverklaring' van 1986 aangepast, zodat elke kerkelijke gemeente zelf kon kiezen al dan niet Samen op Weg te gaan met een naburige gemeente. Toch ging dat voor het bevindelijk deel van de Gereformeerde Bond niet ver genoeg, zij richtten een 'Comité tot behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk' op en brachten het bezit van hun kerken onder in stichtingen zodat het niet van de toekomstige fusiekerk zou zijn.³¹¹ Ook binnen de luthersen richtte men een 'Vereniging tot instandhouding van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden en haar gemeenten' op, om de lutherse stokpaardjes te verdedigen. Belangrijk punt voor hen was de acceptatie van het homohuwelijk, waarvoor men zelfs bereid was uit het proces te stappen, wanneer er geen ruimte voor zou zijn in de toekomstige kerk.³¹²

Gastleden

De remonstranten zijn een aantal jaar als actieve waarnemers bij het proces betrokken geweest, maar besloten in 1993 toch niet mee te gaan. Ze waren bang om opgeslokt te worden in de grote fusiekerk en hun eigenheid te verliezen.³¹³ Ook hadden ze moeite met de plek voor de Dordtse Leerregels, die ooit als antiremonstrants document geschreven waren en binnen de nieuwe kerk een aanzienlijke plek zouden krijgen.³¹⁴ Hoewel de vrijzinnigen binnen de Hervormde Kerk erg hun best hadden gedaan de remonstranten erbij te houden, kozen ze er toch voor om van waarnemer gastlid te worden.³¹⁵

Ook de Bond van Vrije Evangelische Gemeenten werd gastlid, hoewel zij niet eerder als waarnemer betrokken waren. Zowel de hervormden als de gereformeerden hadden voorheen al contacten, maar plaatselijk was er weinig samenwerking en waarnemerschap zou een stap te ver zijn.

Met de Molukse kerken werd eenzelfde soort afspraak gemaakt, ook zij werden gastlid. Niet met het voornemen waarnemer te worden of deel te nemen aan de fusie, maar om dicht bij het Samen op Weg-proces betrokken te zijn en ervan te leren voor 'het proces van de Molukse kerken onderling.'³¹⁶

Met het vorderen van het proces bleek de vorm van gastlidmaatschap niet meer goed te passen. In 2000 bedacht men dat de Raad van Deputaten, waar deze kerken gastlid van waren, steeds minder beleidsmatige zaken besprak en dat de verantwoordelijkheid voor het onderhouden van contacten met andere kerken bij het triomoderamen behoorde te liggen. Het hele idee van gastlid verviel daarmee, maar in andere vormen bleven de banden tussen deze kerken behouden.³¹⁷

³¹⁰ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 224.

³¹¹ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 226.

³¹² H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 227.

³¹³ B. Wallet, 2005, blz. 181-183.

³¹⁴ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 884.

³¹⁵ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 228.

³¹⁶ B. Wallet, 2005, blz. 184.

³¹⁷ B. Wallet, 2005, blz. 186.

Alleen op weg

Onder leiding van het Comité tot behoud van de Nederlandse Hervormde Kerk hield het verzet aan en werd er met afscheiden bedreigd. Dat was volgens de Samen op Weg mensen niet mogelijk:

‘De verenigde kerk zag zichzelf als de enige echte voortzetting van de drie kerkgenootschappen, die daarbinnen indien gewenst wel als hervormde, gereformeerde of lutherse gemeente konden voortbestaan.’³¹⁸

Wat tot gevolg zou hebben dat als kerken zich zouden willen afscheiden, al het kerkelijk bezit dat ze in gebruik hadden niet meer van hen zou zijn. Door de ferme opstelling van de fusiekerk en het neerzetten van de eventuele afscheiders als ‘uittreders die nergens recht op hadden’ nam de weerstand verder toe en zou het de bereidheid tot scheuren groter maken.³¹⁹ De synode kwam de bezwaarden wel tegemoet door ze niet te verplichten tot samenwerken met andere kerken, ze de vrijheid te geven een eigen plaats in te nemen binnen de toekomstige kerk, ze de ruimte te geven zich niet te hoeven binden aan de lutherse belijdenissen en ze de mogelijkheid te geven hun eigen organisaties als de HGJB en de Gereformeerde Zendingsbond voort te zetten. Dit gaf voor velen genoeg reden het verzet te staken.³²⁰ Maar niet voor iedereen. Een deel van het eerder genoemde comité scheidde zich af als de Hersteld Nederlandse Hervormde Kerk, met 45 predikanten en 50.000 leden, na een conflict over die naam Hersteld Hervormde Kerk geheten.³²¹

Het verzet binnen de Gereformeerde Kerken leidde uiteindelijk ook tot een afscheiding, waarbij het zou gaan om ‘onderwaardering van de Bijbel en belijdenis’ en het verlies van zelfstandigheid zoals de Gereformeerde Kerken die kenden.³²² Het Gereformeerd Confessioneel Beraad legde na lang gesteggel haar bezwaren naast zich neer, maar een andere groep bezwaarden verzamelde onder de naam ‘Bezinningsgroep van Gereformeerde Kerken’ vond zeven kerken onder haar gelederen die niet mee wilden³²³ en met 3400 leden de Voortgezette Gereformeerde Kerken in Nederland begonnen.³²⁴

Onder de lutherse gelederen is het niet tot een afscheiding gekomen.

Opmerkelijk is dat ook bij deze afscheidingen elke partij zichzelf ziet als rechtmatige voorzetting van de traditie en dat de namen daar ook sterk op gebaseerd zijn. Discussies die soms in de rechtbank uitgevochten moesten worden, wat laat zien dat het ‘staan in de traditie’ een heel belangrijk punt is.

Verenigd

Toen er werkelijk aan alle kanten concessies gedaan waren en ook de voorstanders gemopperd hadden dat het allemaal te langzaam ging, werd op 13 juni 2003 door de triosynode het verenigingsbesluit aanvaard, dat vervolgens door de drie losse synoden

³¹⁸ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 230.

³¹⁹ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 230.

³²⁰ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 231.

³²¹ Redactie religie en filosofie, ‘Protestantse kerk wint geding om kerknaam’, *Trouw*, dinsdag 16 mei 2006, blz. 4-5.

³²² H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 239.

³²³ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 240.

³²⁴ B. Wallet, 2005, blz. 325.

goedgekeurd moest worden en op 12 december 2003 door hen officieel besloten werd. Tot het einde toe bleef het spannend wie voor en tegen zou stemmen. Van de hervormde synode stemden 51 leden voor en 24 tegen, bij de gereformeerden waren er 6 tegen, evenals bij de luthersen. Er kon feest worden gevierd, hoewel men om de nieuwe versplintering ook rouwig was.³²⁵

Als op 1 mei 2004 de nieuwe gezamenlijke kerkorde in werking treed, zijn de luthersen, hervormden en gereformeerden verenigd in de Protestantse Kerk in Nederland.

³²⁵ B. Wallet, 2005, blz. 308-324.

Deel C. Hoe verkoopt de *Protestantse* Kerk zichzelf?

9. Een passende merknaam?

‘een van de specifieke kenmerken van een merk is het vermogen om ideeën te genereren, er betekenis aan te geven en ze aan de doelgroep te communiceren. Kortom, een merk kan worden omschreven als een betekenisdrager, een algemeen en abstract beginsel’.³²⁶

Toen in 1969 het rapport ‘Samen op Weg’ van de hervormde en gereformeerde jeugdwerkorganisaties in zowel de hervormde als de gereformeerde synode werd besproken en waarin zij er sterk op aandrongen beide kerken met elkaar te verenigen, stelden zij de naam ‘Protestantse Kerk in Nederland’ voor.³²⁷ Daar is toen verder niet veel mee gedaan, er waren eerst allerlei nijpender zaken te bespreken voordat men überhaupt over een naam kon gaan nadenken.

In 1984 kwam er een boekje uit van de hand van een aantal leden van de Raad van Deputaten ‘Samen op Weg’, waaronder de voorzitter, de vicevoorzitter, de secretaris en een aantal andere auteurs met de titel ‘Spreken over Samen op Weg’.³²⁸ In dat boekje wordt min of meer de balans opgemaakt hoe het proces tot dan toe verlopen is. Ook komt de oorsprong en de vorm van de Gereformeerde Kerken destijds aan bod en het is interessant het verschil te zien in toonzetting tussen de hervormden en gereformeerden: ‘Wie de Gereformeerden wil leren kennen, moet letten op de naam en de geschiedenis van hun kerken.’³²⁹ Het stuk over de hervormden spreekt helemaal niet over de naamgeving van de Hervormde Kerk, waar dat hier bij de gereformeerden belangrijk genoeg is om het stuk mee te beginnen. Met de naamgeving ‘Gereformeerde Kerken in Nederland’ willen de gereformeerden terugverwijzen en aansluiten bij de reformatorische beweging van de zestiende en zeventiende eeuw, ‘omdat men in die traditie verder wilde gaan.’³³⁰ Maar ook om extra duidelijk te maken dat zij zichzelf als wettige voortzetters zagen van de oorspronkelijke vaderlandse kerk, die afgeweken was van de rechte leer en vanaf 1816 ‘zelfs haar naam veranderd had’.³³¹ Daar kon het niet bij blijven en de rest van het verhaal kennen we inmiddels.³³² Het laat in ieder geval zien dat er niet zomaar een naam gekozen kon worden, maar dat het verleden meespreekt, bij de keuze voor welke naam dan ook.

In 1993 werd op de triosynode de eerste versie van de nieuwe kerkorde besproken. De werkgroep die deze orde inbracht had gekozen voor de naam ‘Verenigde Reformatorische Kerk’ en dat maakte veel discussie los.³³³ Er werd een nieuw voorstel gedaan door de werkgroep, ‘Verenigde Protestantse Kerk in Nederland’ en na een stemmingsronde en inspraakmoment waren er nog twee opties bijgekomen: ‘Verenigde Hervormde Kerk in

³²⁶ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.5.

³²⁷ H.A.C. van Middelkoop, 2009, blz. 212.

³²⁸ B.J. Aalbers en anderen, *Spreken over Samen op Weg*, Uitgeverij Boekencentrum B.V., ‘s-Gravenhage, 1984.

³²⁹ C. Mak, ‘De Gereformeerde Kerken in Nederland’, in de bundel: *Spreken over Samen op Weg*, Uitgeverij Boekencentrum B.V., ‘s-Gravenhage, 1984, blz. 18.

³³⁰ C. Mak, in de bundel: *Spreken over Samen op Weg*, 1984, blz. 18.

³³¹ C. Mak, in de bundel: *Spreken over Samen op Weg*, 1984, blz. 18.

³³² C. Mak, in de bundel: *Spreken over Samen op Weg*, 1984, blz. 23.

³³³ B. Wallet, 2005, blz. 141.

Nederland' en 'Evangelische Kerk in Nederland' met elk ongeveer evenveel stemmen van de triosynode. Er gingen twee stemmingsronden overheen en toen de werkgroep een stevig pleidooi hield, benadrukte dat het een naam moest zijn die niet alleen vanuit de eigen voorkeur werd gekozen en ook voor de andere partijen een goede optie moest zijn, koos men voor 'Verenigde Protestantse Kerk in Nederland'.³³⁴ Wat de naamgeving betreft zou dergelijke stevige discussie de gang van zaken blijken.

Toen de tweede versie (lezing) van de kerkorde werd vastgesteld door de triosynode, moest de orde daarna door de drie zelfstandige synoden worden goedgekeurd, voordat de orde kon worden aangenomen. Daar struikelde men over de naam: in de hervormde synode die gehouden werd op 21 maart 1998 verwierp men de gezamenlijk vastgestelde naam en ruidde die in voor 'De Verenigde Kerk der Hervorming in Nederland'.³³⁵ De gereformeerden daarentegen stemden in met het complete voorstel van de triosynode en gingen daarmee akkoord met 'Verenigde Protestantse Kerk in Nederland. De luthersers zagen de ommezwaai van de hervormden als een flinke stap terug en het zou een poging zijn om toch aan de 'eigen absolute waarheid' en traditie vast te willen houden.³³⁶ Met de naam 'VPKN' en de rest van het voorstel van de triosynode stemden ze overigens wél in.

'Al ging het in deze discussie over de naamgeving, men proefde dat het om meer ging. Het was het ene kerkgevoel tegenover het andere. Het kerkgevoel van de grote hervormde volkskerk tegenover de kleine lutherse kerk, die zich in alle geledingen van de SoW-kerken opgeslokt voelde.'³³⁷

Er werd besloten om de hele discussie voorlopig naar voren te schuiven, ook omdat er wel gesuggereerd werd dat het eigenlijk ging om macht.³³⁸

In 2002 pakt de triosynode de discussie weer op en schrijft in een notitie over naamgeving dat voor veel mensen juist in de naam van de kerk de identiteit naar voren komt doordat daaruit blijkt 'wat deze kerk onderscheidt van andere kerken, als ook hoe in deze kerk de continuïteit wordt bewaard met de kerken die hun bestaan verenigd voortzetten.'³³⁹

Eigenlijk precies wat we eerder al zagen bij de 'dialectiek tussen continuïteit en verandering' van Ballardini.³⁴⁰ En dat is ook waarom het zo'n heikel punt was gedurende de besluitvorming en waarom het tot één van de laatste rondes beslissingen werd uitgesteld om een keuze voor een definitieve naam te maken.³⁴¹ Want hoe geef je een passende naam aan een nieuw merk en hoe wordt het door alle gebruikers geaccepteerd, vooral als het gezien wordt als iets dat nauw samenvalt met de identiteit van de organisatie:

'een belijdende kerk, die weet van haar verbondenheid met Israël én van haar gezonden zijn in de wereld, van haar aangewezen zijn op de Heilige Schrift én van haar opdracht in vieren, spreken, en handelen Jezus Christus te belijden'³⁴²

³³⁴ B. Wallet, 2005, blz. 142.

³³⁵ B. Wallet, 2005, blz. 202-203.

³³⁶ B. Wallet, 2005, blz. 204.

³³⁷ B. Wallet, 2005, blz. 261.

³³⁸ B. Wallet, 2005, blz. 268.

³³⁹ Het triomoderamen, 'Notitie over de naamgeving van de verenigde kerk voor de triosynode, oktober 2002', in L. J. Koffeman, *Samengebracht: Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005, blz. 35.

³⁴⁰ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.5.

³⁴¹ Het triomoderamen, 2005, blz. 36.

³⁴² Het triomoderamen, 2005, blz. 35.

De triosynode hanteerde vier uitgangspunten om aan alle partijen tegemoet te komen: 1. In de nieuwe naam zou continuïteit met de gezamenlijke traditie te horen moeten zijn. 2. Er zou tegelijk ook werfkracht vanuit moeten gaan. 3. Daarnaast moet een naam boven verwarrende associaties staan en dus niemand uitsluiten. 4 Van de drie kerken mochten geen 'bepalende elementen' worden overgenomen.³⁴³ Na een lijst met namen van 'Evangelische Kerk in Nederland' en 'Verenigde Kerk in Nederland' tot 'Kerk van de 31ste Oktober' werkt de triosynode uit waarom de naam 'Protestantse Kerk in Nederland' volgens de vier uitgangspunten de beste keuze is.³⁴⁴

Volgens het eerste punt zou het moeten gaan over 'een levende reformatorische traditie vanaf de 16e eeuw' en tegelijk een 'brede open gemeenschap'.³⁴⁵ Dat laatste kleeft nog niet helemaal aan het begrip, maar zou dat wel moeten worden: 'de naam *Protestantse Kerk in Nederland* is een uitnodiging, om op basis van wat we zeggen te zijn, te komen tot een nieuwe verwoording en vormgeving van ons protestant-zijn.' Hier wordt dus aanspraak gedaan op het vermogen van een merk om een betekenis te generen die niet per definitie al in het woord gebakken zit, om een nieuwe connotatie bestaan te geven. Maar met het nodige historische besef blijkt dat een betekenis te zijn die het woord 'protestant' niet vreemd is. De bijmaak van protest, protesteren en ergens tegen zijn is niet gebaseerd op de oorsprong van het woord. Die ligt meer in de Latijnse betekenis als 'getuigen' en 'publiekelijk verklaren' en later ook meer in de Franse betekenis van het 'plechtig betuigen' en 'staan voor de zaak'. Eigenlijk heel dicht bij het belijdende karakter dat zo graag benadrukt wordt. Zo werd het woord ook gebruikt in de tijd van Calvijn. De vlakkere en negatieve betekenis is van later tijd.³⁴⁶

'Protestari - 'plechtig betuigen / staan voor de zaak'. In deze zin kan de naam 'protestant' staan voor een levende reformatorische traditie vanaf de 16e eeuw. Wij willen in deze traditie staan, en ook een nieuwe inhoud geven aan het protestant-zijn.'³⁴⁷

Wanneer het volgens het tweede punt gaat over het op de juiste manier kunnen begrijpen van het begrip en de 'werfkracht' ervan, dan ligt daar nog een taak. Want de connotatie waar we het net over hadden die het woord heeft in de huidige tijd kan dan niet in de oorsprong van het woord liggen, het is wel iets waar we nu mee te maken hebben. Toch verwacht men dat door het goed gebruiken van een woord de betekenis veranderen kan en de gevoelswaarde beïnvloed wordt: 'De naam van de toekomstige kerk zal echter vooral op den duur inhoud krijgen (...) door de wijze waarop de kerk zich profileert in de samenleving.'³⁴⁸ Omdat je een naam niet maakt maar krijgt is het belangrijk die naam dan ook te verdienen. Dat is pas na een jaar of tien, twintig goed vast te stellen.³⁴⁹ Wat 'werfkracht' precies inhoudt blijft vooralsnog onduidelijk.

Wanneer we kijken naar verwarrende associaties en uitsluitingen zoals het derde punt voorschrijft, dan stelt het triomoderamen dat 'protestants' open is naar alle kerken die zich in de beweging van de Reformatie bevinden. Daarnaast sluit ze aan bij kerken in andere landen, waar ook op eenzelfde manier het begrip 'protestant' in de naamgeving wordt

³⁴³ Het triomoderamen, 2005, blz. 36-37

³⁴⁴ Het triomoderamen, 2005, blz. 42.

³⁴⁵ Het triomoderamen, 2005, blz. 38.

³⁴⁶ Het triomoderamen, 2005, blz. 39-40.

³⁴⁷ Het triomoderamen, 2005, blz. 40.

³⁴⁸ Het triomoderamen, 2005, blz. 40.

³⁴⁹ Het triomoderamen, 2005, blz. 40-41..

gevoerd. Hoewel het geen naam is die toenadering tot de katholieken zoekt, sluit het zeker niet méér uit dan de oude namen van de drie kerken. En het fijne van een wat vlak begrip is dat het nog niet zo scherp is dat men zich eraan zou kunnen snijden. Bas Plaisier, de scriba van de Samen-op-Weg kerken legt in een toespraak in de synode waarin deze notitie zou worden besproken uit over de naam: 'woorden als "evangelisch", "reformatorisch", "katholiek" of "christelijk" zouden óf in de samenleving verwarrend werken, of niet onze traditie duidelijk markeren.'³⁵⁰ Daarnaast is ook het in 1993 voorgestelde 'Verenigde' weggelaten, omdat het in essentie niet zou verschillen, en na verloop van tijd gedateerd zou gaan klinken.³⁵¹

Over het laatste uitgangspunt is het triomoderamen vrij kort. De drie kerken hebben het woord 'protestant' nog niet in hun naam, dus met de naam PKN is hier ook aan voldaan.

'Deze naam is ook een programma, dat we in de komende tijd dienen uit te werken en moeten waarmaken. Vandaar dat het triomoderamen voorstelt om de afkorting van de naam niet te gebruiken. Het moet onze gemeenschappelijk (sic!) zorg zijn dat in een maatschappij die wemelt van afkortingen, het woord protestant opnieuw wordt geproefd en herijkt. Daarvan voert de afkorting ons af. Onze kerk is niet aan te duiden met een kil bedrijfsmatig letterwoord, maar alleen met een naam die uitgesproken en geroepen wordt.'³⁵²

Duidelijk wordt zo dat de nadruk ligt op het idee dat deze naam waar gemaakt moet worden door hoe de kerk zich neer gaat zetten en dat het een naam is met het oog op de toekomst. Dat kan alleen door de hele naam te gebruiken en het niet te laten verworden tot een afkorting.³⁵³ Ironisch genoeg wordt de afkorting inmiddels veel gebruikt, enkele regels hierboven nog. De naam is eigenlijk nog niet 'af', zoals een plant die groeit ook niet op een bepaald moment 'af' is en blijft groeien. Zo moet ook de balans tussen continuïteit en verandering voortdurend in evenwicht gehouden worden.

Protestantisme als bemiddelingscultuur

Toch is daarmee de kous niet af. In 2006 werd Fred van Lieburg bijzonder hoogleraar *Geschiedenis van het Nederlands protestantisme* aan de VU en in zijn inaugurele rede³⁵⁴ betwijfelt hij een flink aantal punten die in de de notitie van het triomoderamen leidend waren. Daarnaast stelt van Lieburg dat de PKN last heeft van een fors imagoprobleem en vraagt hij zich af wat eigenlijk protestantisme is.³⁵⁵

Hij legt uit dat men in de tijd van de Tachtigjarige Oorlog over de protestantse kerk helemaal niet sprak als over *de nieuwe kerk* tegenover de katholieken. Men had het over de 'ge-reformeerde' kerk, een reorganisatie van de algemene of publieke kerk, nodig om los te komen van de 'roomse landheer' die het in de Nederlanden voor het zeggen had.³⁵⁶ 'Protestanten' als religieuze groepering bestonden nauwelijks, en 'zij die afstand namen van het

³⁵⁰ 'Toespraak door dr. B. Plaisier, scriba van de Samen op Weg-kerken, in de triosynode, 21 november 2002', in L. J. Koffeman, *Samengebracht: Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005, blz. 44.

³⁵¹ B. Wallet, 2005, blz. 278.

³⁵² 'Toespraak door dr. B. Plaisier', 2005, blz. 44.

³⁵³ 'Toespraak door dr. B. Plaisier', 2005, blz. 45.

³⁵⁴ F.A. van Lieburg, 2006.

³⁵⁵ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 3.

³⁵⁶ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 3.

katholicisme, noemden zich eerder 'evangelischen' onder te verdelen in lutheranen en gereformeerden.³⁵⁷ De afbakening tussen landskerken was overigens veel sterker. In de achttiende eeuw veranderde de betekenis van 'protestant' als 'alternatieve aanduiding voor niet-rooms-katholieken' naar een verzamelnaam van luthers en gereformeerden, samengaand met vroomheid, deugdzaamheid en vaderlandsliefde tegenover 'rooms' dat dan 'gelijk aan redeloze bijgelovigheid en aan slaafse afhankelijkheid van de paus in Rome' zou staan.³⁵⁸

Toen in 1796 en 1815 de aanzet werd gegeven voor het scheiden van kerk en staat, ofwel het egaliseren van de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk, werd daarmee de 'religieuze markt' gelijkwaardiger. Elke kerk had hierdoor geld van de gelovigen nodig om te kunnen bestaan en om daar aan te komen 'was elke levensbeschouwelijke groepering niet alleen aangewezen op eigen overlevingskunst, maar ook op eigen overtuigingskracht.'³⁵⁹ Praktisch kreeg de 'vrije religieuze markt'³⁶⁰ vorm in de Verzuiling, waar iedere stroming een eigen compleet ingerichte marktkraam had. 'Protestants' werd in die tijd gebruikt als matte overkoepelende en samenbindende term voor ontmoeting tussen hervormden en gereformeerden.

Hoe kwam het dan tot de naam Protestantse Kerk in Nederland? Van Lieburg vertelt dat het eigenlijk voor de hand lag om aan iets als 'Evangelische Kerk in Nederland' te denken, naar Duits model en historisch gezien een goede optie. Maar door de sterke associatie met het evangelicale christendom en de EO viel deze mogelijkheid af. Misschien ook wel juist omdat de EO werkte als een interconfessioneel verbindende omroep en functioneerde 'vanwege zijn omvang en bekendheid wel als een vervangende eenheid voor christenen in uiteenlopende kerkgenootschappen', hoewel dat niet expliciet tot de doelstellingen van de omroep behoorde.³⁶¹

Ook 'Verenigde Reformatorische Kerk in Nederland' behoorde niet tot de mogelijkheden, hoewel in de Reformatie de gemeenschappelijke oorsprong van de drie samengaande kerken ligt is de term 'reformatorisch' al in gebruik door de bevindelijk gereformeerden.³⁶² Het werd Protestantse Kerk in Nederland, 'juist omdat niemand zich aan de naam 'protestants' kon stoten.'³⁶³ Probleem is alleen dat in de uitleg van het triomoderamen 'protestants' met de Latijnse uitleg 'getuigen vóór' de vraag meebrengt 'waarvóór staat men eigenlijk?'³⁶⁴ De diversiteit binnen de PKN is zo groot, dat je als consument niet weet wat je in welk filiaal kunt kopen en er is op de markt veel evangelicaal en ander aanbod van buiten de PKN. 'Zelfs voor de eigen kerkgangers blijft het moeilijk te omschrijven.'³⁶⁵ Volgens van Lieburg is de PKN te weinig uitgesproken over wat 'protestants' nu werkelijk is en zou het 'historisch besef van de PKN beter in de markt gezet kunnen worden.'³⁶⁶ Ook het imago zoals dat uit de kerkgeschiedenis blijkt, van ruziënde theologen en scheurende kerken zal de PKN geen goed doen. Eigenlijk blijkt dat we het begrip vooralsnog verkeerd begrepen hebben:

³⁵⁷ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 4.

³⁵⁸ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 4.

³⁵⁹ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 5.

³⁶⁰ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 5.

³⁶¹ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 857.

³⁶² F.A. van Lieburg, 2006, blz. 6.

³⁶³ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 7.

³⁶⁴ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 7.

³⁶⁵ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 8.

³⁶⁶ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 9.

'Zoals zoveel 'ismen' is het protestantisme in feite een uitvinding van de negentiende eeuw. Het is een term waarmee verlichte geesten rond 1800 probeerden de diverse tradities die sinds de zestiende eeuw naast de kerk van Rome waren ontstaan, onder één ideologische noemer te brengen. Daarom is het ook onmogelijk een oorsprong van het protestantisme aan te geven, laat staan om in de middeleeuwen "voorlopers" ervan aan te wijzen. Als eenheidsbegrip is het protestantisme een moderne bril waarmee achteraf de vroegmoderne geschiedenis werd bekeken en herschreven.'³⁶⁷

Van Lieburg legt uit dat protestantisme dat is 'wat protestantse mensen van het christelijk geloof hebben gemaakt', en dat de steeds veranderende toe-eigening van elementen uit het verleden onderdeel is van een 'eeuwenlang communicatieproces' dat belangrijker is dan de 'continuïteit van bepaalde opvattingen'.³⁶⁸ Protestanten hebben hun eigen bemiddelingscultuur met hun eigen retoriek en rituelen 'om met woorden en werken de weg naar God te vinden.'³⁶⁹

'Zo wordt het mogelijk het protestantisme, open en dynamisch, te bestuderen als een religieuze markt - niet tussen hemel en aarde, maar tussen mensen onderling, gelovig of ongelovig.'³⁷⁰

Door het 'bij de mensen' te houden kan van Lieburg spreken over een religieuze markt en is het ook begrijpelijk dat hij de naam Protestantse Kerk in Nederland weinigzeggend vindt. Het is echter wel zo dat de kerk en van Lieburg andere belangen hebben bij het protestantisme.

Voor de kerk is het een identificatiewoord geworden om haar identiteit mee uit te drukken en tegelijk met haar identiteit een positieve betekenis mee te geven. Het lijkt alsof van Lieburg dat over het hoofd heeft gezien, hoewel het vanuit zijn opvatting van het begrip hetzelfde zou zijn om je kerk 'de mengelmoes' te noemen en te hopen dat je zo'n goede kerk bent dat dat na verloop van tijd het woord mengelmoes opwaardeert. Anderzijds getuigt het wel van moed en vertrouwen in de toekomst.

Voor van Lieburg is het begrip protestantisme de afbakening van zijn onderzoeksterrein en door te vermijden dat de invulling van het begrip statisch wordt, blijft het voor hem interessant onderzoek te doen.

Protestantisme in Indonesië

De meningen lopen dus uiteen wat betreft de herkomst van de naam 'protestant.' Maar ook 'hervormd' heeft zoals eerder al geschreven niet een duidelijk te herleiden herkomst en 'gereformeerd' blijkt meer een verzamelnaam te zijn dan dat het een strikte betekenis heeft:

'Ten slotte moet worden opgemerkt dat sedert de zestiende eeuw de term 'gereformeerd' het in Nederland gebruikelijke woord is voor de protestantse kerk tegenover het rooms-katholicisme. In officiële documenten werden de uitdrukkingen 'gereformeerde religie', 'christelijke gereformeerde religie' door elkaar gebruikt. Pas aan het begin van de negentiende eeuw (1816) is de benaming 'hervormd' in zwang geraakt. 'Gereformeerd protestantisme' is een verzamelnaam voor die kerken van de Reformatie die niet vallen onder het lutheranisme en de doopsgezinden. Bovendien kan de

³⁶⁷ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 10.

³⁶⁸ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 10.

³⁶⁹ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 11.

³⁷⁰ F.A. van Lieburg, 2006, blz. 11.

aanduiding 'gereformeerd' breder opgevat worden dan de benaming 'calvinistisch', waarmee de door Calvijn voorgestane vorm van gereformeerd protestantisme wordt aangeduid. (...) Zo worden ook Arminius en zijn geestverwanten, de remonstranten, tot het gereformeerd protestantisme gerekend.' ³⁷¹

Nu wordt het interessant terug te grijpen naar de Achttien, de mensen die aan de kinderschoenen van de Samen op Weg-beweging stonden en welke ideeën zij mogelijk hadden bij die woorden. We schreven eerder ³⁷² al dat er zeker drie van de Achttien in Indonesië hebben gewerkt en het is heel goed mogelijk dat zij met hun samenwerkingsbeweging iets als de Protestantse Kerk in Nederlands-Indië voor ogen hadden.

Hoewel het geen officiële taak van de overheid was, werd er sinds de tijd van de VOC zendingswerk in Indië verricht en betaald door de machthebbers aldaar. ³⁷³ Met het inzakken, uiteenvallen en de uiteindelijke staatsovername van VOC ³⁷⁴ zakt het zendingswerk ook enorm in. Dat kleine beetje dat overblijft van de half miljoen gelovigen tijdens de hoogtijdagen is 'vooral te danken aan de trouw van de inlandse onderwijzers en voorgangers.' ³⁷⁵ Door het faillissement van de VOC wordt Indonesië een staatskolonie en komt onder het bewind van koning Willem I te staan, wat betekent dat hij ook de kerkelijke zaken mag regelen. Hij stelt de 'Indische commissie' in die de zending van predikanten gaat organiseren, waarvan zowel de lutherse als de hervormde secretaris van de synode lid van waren en hij voegt alle protestanten in 'Oost-Indië' samen tot één kerk, 'onder een door de gouverneur-generaal te benoemen kerkbestuur.' ³⁷⁶ Waar Willem I dat in Nederland niet voor elkaar kreeg, kon hij als alleenheerser in Indonesië bij decreet een protestantse eenheidskerk uitroepen in 1815 waaraan alle protestantse groeperingen moesten deelnemen, de 'Protestantse Kerk in Nederlands-Indië'. ³⁷⁷ Daardoor konden de voorheen gebruikte drie formulieren van enigheid niet meer volstaan omdat ook de luthers en meededen, en men vond elkaar in deze formulering: 'De leer der algemene Protestantse Kerk in Indonesië is de leer van het evangelie volgens de grondbeginselen van het Protestantisme'. ³⁷⁸

Opmerkelijk genoeg duurt het nog tot 1933 voordat de Hervormde Kerk in Nederland zending als één van haar taken gaat zien en niet die van de overheid, waar de Gereformeerden Kerken in Nederland daar in 1896 al regelingen voor hadden getroffen. ³⁷⁹ Al snel kan de kerk de draad weer oppakken en de orde herstellen in de door de VOC verwaarloosde toestand. Organisatorisch was alles goed geregeld; het was echter ingewikkeld om alle groeperingen bij elkaar te houden. Strikt genomen was er religievrijheid en was de overheid neutraal, dus de staatskerk mocht niet bevoorrecht worden. Extra geld voor missionair werk was er daarom niet, wat een wildgroei aan onafhankelijke 'staatsvrije' kerkjes opleverde. Ook wanneer het idee van scheiding van kerk en staat overwaait uit

³⁷¹ W.J. van Asselt en P.H.A.M. Abels, 'De zeventiende eeuw' in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006, blz. 366.

³⁷² Zie bladzijde 42.

³⁷³ A.J. Rasker, 1974, blz. 321.

³⁷⁴ T. Müller-Krüger, *Der Protestantismus in Indonesien: Geschichte und Gestalt*, Evangelischen Verslagswerk GmbH, Stuttgart, 1968, blz. 73.

³⁷⁵ A.J. Rasker, 1974, blz. 322.

³⁷⁶ A.J. Rasker, 1974, blz. 322.

³⁷⁷ T. Müller-Krüger, 1968, blz. 87-88.

³⁷⁸ vertaald van T. Müller-Krüger, 1968, blz. 88.

³⁷⁹ A.J. Rasker, 1974, blz. 324.

Europa en in Indonesië aan populariteit wint, wordt nogmaals benadrukt hoe weinig initiatief er vanuit de kerk komt om zelf een weg te zoeken en het heft in eigen hand te nemen, alles komt zo'n beetje van de overheid en het hele scheidingsproces duurt dan ook meer dan vijftig jaar.³⁸⁰

Na de tweede wereldoorlog veranderden de verhoudingen en stonden de Indonesische kerken er op zelfstandiger te worden, waar tegelijkertijd bij de Nederlandse kerken bedacht werd om niet meer alleen op Indonesië gericht te zijn. Het zendingsgebied werd uitgebreid met een aardig aantal andere landen, waarbij verschillende kerkelijke stromingen ook wel in dezelfde landen zending bedreven. De nieuwe gemeenschappen hadden niet zoveel met de verschillen tussen de kerkelijke stromingen zoals die 'geïmporteerd' werden door de buitenlandse zending en zochten elkaar op 'in oecumenische contacten en samenwerking' wat de situatie in Nederland ook deed veranderen. De Nederlandse Zendingsraad werd een samenwerking van de hervormden, gereformeerden en andere 'missionerende Nederlandse kerken' en in 1971 werden ook de gereformeerde en hervormde zendingsopleidingen samengevoegd.³⁸¹

Vanuit deze context krijgt de naam 'protestants' een heel andere lading en is het ook goed te begrijpen dat volgens de Achttien de verdeelde situatie zoals ze die in de jaren '50 aantreffen in Nederland onhoudbaar was, met de eenheidskerk van Indonesië in het achterhoofd.

10. Waar raakt marketing de Protestantse Kerk?

'De PKN was eens temeer een megabedrijf met een toplaag van professionele bestuurders, voor wie de fusie min of meer uit financiële nood geboren was.'³⁸²

We begonnen deze scriptie met het definiëren van marketing en schreven toen met de woorden van Broere en Heuvel dat marketing 'een verzameling van activiteiten gericht op het bevredigen van wensen en verlangens van groepen afnemers door middel van ruilprocessen' is.³⁸³ In zekere zin moet er dan binnen de PKN en het hele Samen op Weg-proces ook sprake van marketing zijn, tijdens de vele vergaderingen om tot de vereniging te komen zijn er immers vele wensen en verlangens uitgeruild tussen de drie kerken om tot één kerk te komen. Elke kerk had haar eigen identiteit, door de geschiedenis getekend en gekleurd tot een uniek 'geloofsproduct' met een geheel eigen waarde. Wat het hier zo complex maakt is dat binnen de verschillende kerken er vele verschillende gebruikers zijn die het product elk weer op een andere wijze gebruiken en eventueel claimen dat hun eigen gebruikswijze de ware is. In hoofdstuk 5 is al een klein overzicht geschetst van de drie kerken in de periode 1945-1960 en dat geeft weer hoe de producten 'hervormd', 'gereformeerd' en 'luthers' er ongeveer uitzagen aan het begin van het Samen-op-weg-proces.

Binnen de verschillende tradities worden hier en daar dezelfde termen gebruikt en dat illustreert dat de geloofsproducten uiterlijk wellicht op elkaar lijken, maar inhoudelijk flink kunnen verschillen. De Achttien hebben het in dit kader bijvoorbeeld over de Babylonische

³⁸⁰ T. Müller-Krüger, 1968, blz. 91.

³⁸¹ A.J. Rasker, 1974, blz. 325.

³⁸² J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2006, blz. 343.

³⁸³ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 9.

spraakverwarring die er optreedt wanneer hervormden en gereformeerden met elkaar in gesprek gaan over het begrip 'lid zijn van de kerk'. Voor de hervormden heeft lid zijn van de kerk vooral te maken met de verbondsgedachte en de uitverkiezing. Daarom zal de kerk niet snel zeggen dat iemand er niet bij hoort, soms ook tegen de visie van de betreffende mensen zelf in. Je hoort bij de 'volkskerk' omdat jouw ouders of grootouders ook lid waren en daardoor ben jij ook onderdeel van het verbond. De kerk houdt de mogelijkheid open dat je zelf ooit nog eens belijdenis zult gaan doen, ook al is de realiteit vaak anders.³⁸⁴ Voor de gereformeerden steekt het ietwat anders in elkaar. Daar speelt de verbondsgedachte ook wel een rol, maar ligt er meer nadruk op het beantwoorden van het verbond met belijdenis en werken. Door de duidelijke eigenschappen waarin men een gelovige herkent kunnen de Gereformeerde Kerken mensen die daar niet (meer) aan voldoen het lidmaatschap ontzeggen.³⁸⁵ 'Uiteraard niet dan na een intensief, zich over jaren uitstrekkend liefdevol pastoraat.'³⁸⁶ Voor de hervormden was het gereformeerde oordelen een heikel punt, voor de gereformeerden was het juist de slappe lijn van de hervormden waarbinnen alles mogelijk was.³⁸⁷ Zo kan eenzelfde term vanuit verschillende contexten een heel ander begrip opleveren. Het was dus zaak om deze verschillen helder te krijgen, met elkaar uit te wisselen en op elkaar af te stemmen.

Kotler heeft het ook over ruilen en over marketing als het managen van de vraag naar een product, zowel qua niveau als de timing en samenstelling van de vraag.³⁸⁸ Juist het uitoefenen van invloed hierop is volgens hem marketing. Het balanceren tussen de verschillende partijen binnen de kerken en het trage proces om alle gezichten dezelfde kant op te krijgen zou gezien kunnen worden als het managen van de vraag.

Net als in de tijd van de 'produktoriëntatie'³⁸⁹ denken kerken vaak ook dat als het product goed genoeg is, de kopers dan vanzelf wel komen. Als we apologetisch en dogmatisch het verhaal stevig in elkaar timmeren, dan kunnen de mensen niet om de (onze) waarheid heen en moeten ze er wel in gaan geloven. Maar net als met het sprookje van de ideale muizenval werkt het zo niet (meer). Ook al in de tijd van de Reformatie koos men niet voor een specifieke vorm van het christendom omdat het zo degelijk in elkaar zat, maar vanwege allerlei andere oorzaken. Als voorbeeld kon Willem van Oranje met het calvinisme in opstand komen tegen de Spaanse overheersing, waar dat met het lutheranisme niet mogelijk was.

Ook over de 'verkooporiëntatie' zou je iets dergelijks kunnen schrijven. Verkopen werd gezien als een soort toevoeging bovenop een product om het zo goed mogelijk aan de man te brengen en als een techniek die men tot in de puntjes zou kunnen beheersen.³⁹⁰ Wanneer we het hebben over een gereformeerd product, een hervormd product en een luthers product die subtiel dan wel fundamenteel van elkaar verschillen, dan passen daar ook verschillende verkoopwijzen bij. Maar om te zeggen dat daar binnen de kerken dan ook de nadruk op lag gaat wellicht wat te ver, hoewel apologetiek en missiologie wel aparte theologische disciplines zijn aan de theologische universiteiten en in zekere zin als methoden om het geloofsproduct te verkopen gezien zouden kunnen worden. Echt twee compleet losstaande

³⁸⁴ De achttien, 1961, blz. 34-36.

³⁸⁵ De achttien, 1961, blz. 37-38.

³⁸⁶ De achttien, 1961, blz. 38.

³⁸⁷ De achttien, 1961, blz. 38-39.

³⁸⁸ P. Kotler, 1999, blz. X.

³⁸⁹ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 6.

³⁹⁰ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 6.

onderdelen met een afdeling dogmatiek die de inhoud van het geloofsproduct bepaalt en dit kant en klaar doorschuift naar de afdeling apologetiek en missiologie om het aan de man te brengen, zijn het niet. Iets als de marketingoriëntatie past wellicht beter, waarbij men bewust is dat niet de koper maar eigenlijk alleen het product en de producent kneedbaar zijn om het aantrekkelijk te maken voor de koper om het te kopen.³⁹¹ Waarbij de kneedbaarheid van het geloofsproduct heel verschillend wordt opgevat.

Ballardini en de Protestantse Kerk

Nu is er veel aan te merken op 'de kerk' en is het makkelijk te zeggen dat wanneer Ballardini over de 'Katholieke Kerk' schrijft dat dat dan voor de PKN niet direct van toepassing is. Toch zijn er dingen die Ballardini over de kerk beweert die des te meer van toepassing zijn op de kerken van de Reformatie, bijvoorbeeld als hij schrijft over de nadruk op het Woord en de bepalende rol die het heeft voor de gelovigen bij het interpreteren van de werkelijkheid, dan klinkt dat eerder protestants dan katholiek. De Italiaanse context is niet één op één te vergelijken met de situatie in Nederland, wat de vergelijking wellicht wat anders maakt maar niet meteen mank laat gaan. Daarnaast gaat een groot gedeelte van de vergelijkingen die Ballardini maakt, over de kerk van voor de Reformatie en daar spreekt hij dus zowel over de katholieken als de protestanten. Andersom is ook een deel van het commentaar dat Ballardini heeft op de Katholieke Kerk commentaar dat de Reformatie had op de gevestigde kerk en waarin de RK en de PKN nog altijd van elkaar verschillen.

Iets als een 'ethisch consumptiemodel' lijkt toch ook een beschrijving die past bij de PKN en waarbij tijdens het Samen op Weg-proces gezocht moest worden naar één gezamenlijk model, waar voorheen drie losse modellen bestonden. De integratie van die drie modellen vroeg veel tijd.

Het benodigde schuldgevoel dat bij consumenten opgewekt moet worden om tot aanschaf van een product over te gaan is binnen de PKN-kerken zeker aanwezig, hoewel daar onderling tussen de binnenkerkelijke stromingen verschillen bestonden. De nadruk op de zondigheid van de mens en zijn verkiezing of verwerping was ten tijde van de Remonstrantie een heikel punt, en de terugkerende beweging naar de synode van Dordrecht bij de verschillende schisma's maken dit niet mis te verstaan. Bij de luthersen ligt dit net iets anders en gaat het meer over de rechtvaardiging van de goddeloze,³⁹² maar sluit niet uit dat er genoeg schuldgevoel bij de gelovige is om tot 'aankoop' van het lutheranisme over te gaan.

De drie kerken hadden alledrie een uniek product, dat aanspraak deed op de waarheid en daarmee de waarheid van de andere producten in twijfel trok. Het Samen op Weg-proces was een zoektocht naar één gezamenlijk ethisch consumptiemodel, een nieuw gezamenlijk product, opgebouwd uit bestanddelen van de drie verschillende bestaande producten, met voor iedere binnenkerkelijke stroming dezelfde waarde aan waarheid als het bestaande product al had. Het is een hele opgave, om in één gezamenlijk product dezelfde waarheidswaarde te vinden terwijl de 'pseudo-waarheden' van twee andere binnenkerkelijke stromingen er ook in gelegen zijn om het voor hen nét zo waar te maken. Dit sluit aan bij wat Ballardini noemt de 'dialectiek tussen continuïteit en verandering'³⁹³, waarbij er een balans gezocht wordt tussen meebewegen met de tijd en trouw blijven aan het product. De producten van de hervormden, gereformeerden en luthersen werden

³⁹¹ F.P. Broere en J. Heuvel, 1994, blz. 7.

³⁹² B. Wallet, 2005, blz. 36.

³⁹³ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.5.

herschreven tot een nieuw product, aansluitend bij de tijd en trouw aan de traditie. En juist dat is marketing:

‘Het “herschrijven” van de werkelijkheid is namelijk de essentie van marketing. Hele productielijnen worden “herschreven”, auto’s worden gerestyled om hetzelfde model te kunnen blijven verkopen, of de genenkaart wordt herschreven om perfecte klonen of producten die specifieke marktbehoeften vervullen, te kunnen produceren.’³⁹⁴

Na ruim veertig jaar restylen was de PKN klaar voor de toekomst.

De vijf algemene voorwaarden van Kotler zijn zoals Ballardini die invult voor de Katholieke Kerk letterlijk over te nemen voor de PKN en als ze iets minder letterlijk worden overgenomen ook eigenlijk toe te passen op praktisch elke religie. Dat er minstens twee partijen moeten zijn, elk van beide iets moet bezitten waarvoor de ander mogelijk belangstelling heeft, elk van beide moet kunnen communiceren en in staat zijn om te leveren, het elk van beide vrij staat om het aanbod aan te nemen of te weigeren en elk van beide het de moeite waard vindt of wenselijk acht om zaken te doen met de ander is heel breed in te vullen.³⁹⁵ Wat daarmee gelijk ook kritiek op de vijf voorwaarden is, want in zekere zin is het op elke vorm van ruilen toe te passen: De docent en zijn studenten, verkeersgebruikers onderling, maar ook vriendschap is gebaseerd op wederzijdse interesse en vrije wil. Net als bij de kerk van Ballardini vallen ook bij de PKN het product en de dienstverlening samen. Ook van de protestanten kun je zeker zeggen dat men meer gewoon is te geloven in het geschrevene dan in dat wat rechtstreeks wordt ervaren, wellicht nog wel meer dan gebruikelijk is bij de katholieken. Waar Ballardini het heeft over wonderen of mirakels die geschreven tekst worden en daarmee werkelijkheid, geldt dat minder sterk voor de PKN. En hoewel je kunt zeggen dat de meeste PKN-kerken met minder beelden en een wat soberder uitstraling niet direct kitscherig genoemd kunnen worden, het kerkgebouw kan net zo goed functioneren als verkooppunt met ‘succesvolle jingles’ en ‘proefhapjes’.

Ballardini snijdt een aantal thema’s aan, maar er zijn zeker nog meer aanknopingspunten waar kerk en marketing elkaar vinden.

Wat te denken van de ‘sponsors’ die zichzelf of hun logo’s in de vorm van een wapen lieten afbeelden op gebrandschilderde ramen in de middeleeuwen? Feitelijk boodt de kerk advertentieruimte aan in ruil voor een bijdrage aan de ramen. Vertaald naar nu zou het gaan om een kinderbijbel met veel mooie tekeningen, waar de helft van de bladzijde bedrukt is met logo’s of foto’s van de directeuren van Albert Heijn, Coca-Cola en de provincie Gelderland. In een iets wrangere vorm kocht je exposure na je dood in de vorm van een graftegels op een voorname plek in de vloer van de kerk.

Zo is ook het onderscheid tussen rituelen of sacramenten waarmee verschillende doelgroepen kunnen worden aangesproken een vorm van marketing te noemen. De doop waarmee baby’s een initiatieritueel ondergaan en als toekomstige koper worden binnengehaald, en het doen van belijdenis als verlengde daarvan. Maar ook het vieren van het huwelijk en de kerkelijke begrafenis spitst zich toe op specifieke doelgroepen. Binnen de viering is dat terug te zien in de kindernevendienst of kinderkerk, de tienerdienst (maar dan meestal met een ‘hippe’ Engelse naam) en de kerktelefoon of kerkdienstgemist.nl³⁹⁶ voor mensen die niet meer zo goed ter been zijn. Om over het strategische vangnetmodel met

³⁹⁴ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.1.

³⁹⁵ B. Ballardini, 2010, hoofdstuk 1.9.

³⁹⁶ zie hiervoor <http://kerkdienstgemist.nl>, gezien op 2 juni 2014.

verschillende 'targetgroups' van een kerk als de Willow Creek Community Church maar te zwijgen.³⁹⁷

Barend Wallet schrijft dat men in 1976 bedacht dat de herenigde kerk geen 'hotelkerk waar de hotelgasten langs elkaar heenlopen zonder boodschap aan elkaar te hebben' zou moeten worden, maar dat er meer gedacht werd aan een 'dialoogkerk'.³⁹⁸ Fons van Dyck schrijft over bedrijven die de dialoog aangaan met de consument,³⁹⁹ en 'dialoogmarketing' heeft zelfs een eigen branchevereniging.⁴⁰⁰

Visienota

In november 2005 bracht de PKN de brochure 'Leren leven van de verwondering' uit, waarin de eerste visienota van de synode sinds het officiële samengaan van de drie kerken in 2004 was opgenomen. Met de nota presenteerde de synode haar 'visie op de identiteit, de roeping en de toekomst van de Protestantse Kerk in Nederland.'⁴⁰¹ De nota is bedoeld om richting te geven aan zowel de organisatie van de kerk alsook de 'kerk in haar geheel' en zou moeten helpen bij het uitvoeren van beleid. Om gemeenteleden, kerkenraden en classes met elkaar in gesprek te krijgen over deze onderwerpen werd de brochure uitgegeven met een aantal gespreksvragen als handreiking, passend bij die drie verschillende doelgroepen. In de inleiding wordt uitdrukkelijk gevraagd aan de classes om te reageren op de nota, zodat er op een latere synode een bijgestelde nota kan worden vastgesteld. In zekere zin doet dit denken aan de drijfveren van Fons van Dyck, wanneer hij schrijft over 'empowerment'.⁴⁰² Waar Van Dyck schrijft over de toenemende macht van de consument om invloed te hebben op het product, zo hebben in deze visienota de classes invloed op het beleid van de synode. Waarmee de PKN laat zien dat het misschien toch niet allemaal zo somber is als Ballardini ons schetst.

³⁹⁷ R. Brouwer, gehoord in de cursus *Geloofspraktijken I*, Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam, op 27 september 2013.

³⁹⁸ B. Wallet, 2005, blz. 105.

³⁹⁹ F. van Dyck, 2007, Deel II, drijfveer I - Empowerment.

⁴⁰⁰ zie hiervoor <https://ddma.nl/wat-doet-ddma/> gezien op 2 juni 2014.

⁴⁰¹ Protestantse Kerk in Nederland, *Leren leven van de verwondering: Visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel*, Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht, 2005, blz. 3.

⁴⁰² F. van Dyck, 2007, blz. 85.

Conclusies

Nu we ons flink wijzer weten na al het gelezene zouden we in staat moeten zijn de balans op te maken. Hebben we nu iets van een antwoord op de vraag 'Hoe verkoopt de Protestantse Kerk zichzelf?' Hoewel deze vraag mij nog altijd wat vreemd in de oren klinkt, blijkt inmiddels wel dat als begrippen nader bepaald worden en meer nuance krijgen, achterliggende principes en bewegingen overeenkomen en dat juist de geschiedenis naar voren brengt dat principes uit de marketing in de kerk terug te vinden zijn en vice versa.

A. Hoe verkoopt de Protestantse Kerk zichzelf?

Als we het hebben over marketing weten we nu dat we volgens Broere en Heuvel samen met Kotler eigenlijk spreken over een verzamelbegrip en niet zozeer over één vorm van activiteiten en dat het meer gaat over het ruilen van wensen en verlangens tussen mensen die deze wensen en verlangens hebben en de mensen die erin kunnen voorzien. Het gaat veel verder dan alleen iets verkopen en kan soms juist het tegenovergestelde zijn, op een juiste manier ervoor zorgen dat bepaalde dingen niet worden gedaan. In dat geval draaien de rollen van vrager en aanbieder eigenlijk om. Het managen van vraag en aanbod en het op de hoogte zijn van alle partijen en bewegingen binnen de organisatie maakt marketing tot een veel complexer begrip en het is niet voor niets dat er ook over marketing wordt nagedacht binnen organisaties die geen winst willen maken. Omdat er bij marketing zoveel processen spelen, zowel organisatorisch als psychologisch en antropologisch, is het voor veel organisaties leerzaam hier enige kennis van te hebben, omdat die processen ook op andere gebieden spelen. Hoewel de tendens soms is dat 'het tegenwoordig allemaal maar om marketing draait', lijkt dat ook niet heel vreemd wanneer marketing zich steeds verder ontwikkeld en geraffineerder in elkaar blijkt te zitten, waardoor het ook op meer terreinen van toepassing blijkt te zijn. Als bepaalde ideeën uit de marketing ons leren dat mensen volgens een bepaald patroon websites lezen en informatie tot zich nemen, waarom zou je als kerk daar dan geen lering van trekken? Als uit psychologisch onderzoek blijkt dat mensen gemiddeld een spanningsboog hebben die korter is dan de gemiddelde preek op zondagmorgen, wil je dan met die langere preek mensen scholen in het langer concentreren dan het gemiddelde, of wordt er niet over nagedacht?

In het licht van de vier oriëntaties op marketing die Broere en Heuvel in de geschiedenis herkennen, kun je zeggen dat wanneer dit soort dingen niet in samenspraak met de gelovigen of afgestemd op het beoogde publiek bedacht worden, men is blijven hangen in de 'produktoriëntatie' waarbij er enkel en alleen focus is op een zo goed mogelijk product, waar toch ook bedacht is dat er goede verkooptechnieken nodig waren en later dat producten totaalervaringen zijn.

Welke recente ontwikkelingen spelen er in de marketing die voor de PKN van belang kunnen zijn? Wanneer we kijken naar die ontwikkelingen dan beseffen we dat er een groot verschil is tussen de jaren '50 waarin het Samen op Weg-proces voorzichtig werd ingezet en de tijd waarin de nieuwe kerk klaar was, zoals Van Dyck die tijd net na de millenniumwisseling beschrijft. Zaken als de opkomst van de informatietechnologie die in zo'n razend tempo zich ontwikkelt dat hetgeen Van Dyck erover schrijft alweer verouderd is, zorgen voor een totaal ander landschap. Waar de Achttien hun zorgen uitten over een nucleaire oorlog en dat als één van de redenen zagen om als kerken niet meer verdeeld verder te kunnen gaan, lijkt het alsof dat wereldwijde bewustzijn naar de achtergrond verdwenen is en het Samen op Weg-proces langzaam veranderde in een interne discussie.

Dit past bij de tijdgeest van toenemende individualisering, mede-mogelijk gemaakt door de informatietechnologisering. Als paraplu die de verbindingen verzorgt en randvoorwaarden faciliteert, past de PKN heel goed in de netwerksamenleving waar iedereen met elkaar verbonden is zonder haar eigenheid en identiteit te verliezen in een megalomaan instituut. Het vloeibaar worden van kennis en ideeën laat zich zo ook binnen de PKN zien en schept ruimte voor de verschillende richtingen om in hun eigenheid samen te smelten met anderen. Dat die eigenheid wel degelijk belangrijk is, laat Van Dyck zien met zijn waarnemingen dat lokale successen niet meteen ook op globaal succes hoeven te rekenen en dat bedrijven die globaal opereren, zich meer op lokale markten aanpassen en rekening houden met culturele verschillen. In het klein zie je dat terug bij de PKN als een landelijk merk, waarbij elke kerk op maat gesneden is naar de plaatselijke markt en cultuur.

Van Dyck heeft het ook over een toenemend vertrouwen in de toekomst. Dat ligt complexer bij de PKN, aangezien één van de aspecten van de fusie was dat de kerken niet meer alleen zouden staan in hun worsteling met de toekomst. Anderzijds als je helemaal geen vertrouwen hebt in de toekomst is het zonde om veertig jaar overleg te besteden aan iets waar je toch al geen vertrouwen in hebt, dus dat zal ook niet het geval geweest zijn. Zeker ook de keuze voor een naam die in de toekomst waargemaakt moet worden spreekt van vertrouwen in de toekomst.

Wat beweegt de mens eigenlijk en hoe heeft dat een plaats binnen de marketing? Op die vraag geeft Van Dyck een helder antwoord en noemt hij een aantal drijfveren. Hij ziet dat de macht van consumenten toeneemt en dat consumenten de macht ook naar zich toetrekken. Een beweging die voor een instituut dat zo stevig in de traditie geworteld is, toch best moeizaam is. Hoewel het principe dat elke trio-synodale beslissing door de aparte synoden en in geval van de hervormden ook op plaatselijke vergaderingen moest worden goedgekeurd zorgde voor een breed draagvlak, is het niet helemaal hetzelfde als wat Van Dyck 'empowerment' noemt.

Waar Van Dyck schrijft over authenticiteit, heeft hij het vooral over rolpatronen. De gewone man of vrouw wordt een held en de held blijkt een heel gewone man of vrouw te zijn. Ook dat is wel in de kerken te herkennen, maar heeft niet zozeer verband met de fusie. Wanneer het gaat over de authenticiteit of *echtheid* van de kerk, dan denk ik dat de PKN bij de keuze voor haar naam daar stevig over na heeft gedacht en dat de keuze voor een naam die nog waar gemaakt moet worden, heel dicht staat bij wie of wat je werkelijk bent en daarmee wil die naam authentiek zijn.

De toename van de gemeenschapszin en wat Van Dyck sociaal-individualisme noemt, is niet sec als verandering in het Samen op Weg-proces aan te wijzen. De kerk krimpt en dat zou door de beweging die Van Dyck ziet weliswaar minder kunnen zijn dan dat de krimp zou zijn wanneer de sfeer van de jaren '80 zich verder had doorgezet. Maar een schakelmoment waarop de krimp zou stoppen en in groei zou veranderen met mensen die zich 'graag' engageren als vrijwilligers is in het proces niet meteen herkenbaar.

'Van de kookpot tot de politiek wordt wat gisteren onverzoenbaar leek probleemloos gecombineerd.'⁴⁰³ Het klinkt prachtig, maar gaat niet op voor het fusieproces van de PKN. Juist naarmate de tijd vorderde ging het proces moeizamer en van 'probleemloos combineren' is in de verste verte geen sprake. Hoewel het uiteindelijk gelukt is te fuseren en een heel aantal horden te nemen, is een gedeelte van de kerken niet meegegaan. Anderzijds kun je natuurlijk ook zeggen dat als de tijdgeest zo niet was, het anders überhaupt niet gelukt was. Maar dat klinkt wel erg als natte-vinger-werk.

⁴⁰³ F. van Dyck, 2007, blz. 125.

De hang naar beleving laat zich misschien nog wel het beste zien bij het kiezen van een passende naam, in de aversie die men had voor alles wat naar evangelicaal en charismatisch rook. Waar de Evangelisch-Lutherse Kerk destijds geen last had van die associatie, werd dat aan het einde van de twintigste eeuw een thema waar het grootste deel van de PKN afstand van wilde houden. Daarmee werd de relevantie ervan zichtbaar, waar het ook laat zien dat de PKN andere ideeën over beleving had dan in de evangelicale en charismatische hoek gangbaar zijn.

De laatste drijfveer van Van Dyck die we hier besproken hebben is de toenemende behoefte aan zingeving. Dat betekent dat zelfs in de wereld van de marketing de relevantie van religie en zingeving aan het doorsijpelen is. Maar ook hier is de toenemende interesse niet direct te herkennen in het gebeuren van de PKN. Mensen die de drukte ontvluchten en rust zoeken in zingeving, zoeken die niet vaak in de Protestantse Kerk, wellicht ook omdat de mens die op het bekende uitgekeken is en zoekt naar het onbekende, de kerk al kent of denkt te kennen.. Hoewel de drijfveren stuk voor stuk misschien niet allemaal even goed in het eenwordingsproces te herkennen zijn, wil dat niet meteen zeggen dat de kerk niet aan marketing doet, hooguit dat het Samen op Weg-proces geen uitkomst is van de grillen van de tijd.

Vond de kerk niet de marketing uit? Twijfel over de vraag of de kerk aan marketing doet is bij Ballardini niet aan de orde; zijn stelling is dat de kerk de marketing heeft uitgevonden. Door zijn verhaal zo in te steken spreekt hij op een heel andere manier over de kerk dan gebruikelijk is in theologische literatuur met een taal die daardoor een zekere frisheid werpt op de zaak.

Paulus als productmanager die begreep dat mensen een schuldgevoel nodig hadden om tot kopen van een ethisch consumptiemodel over te gaan is een mooie vondst. Ballardini loopt de hele marketingtheorie door en herkent in de kerk het ene principe na het andere, waar best bruikbare ideeën en kritische geluiden tussen zaten. Spijtig genoeg sluit Ballardini zijn verhaal af met de oproep minder waarde te hechten aan het geschrevene, wat hij de kerk verwijt. Daarmee zet hij ook zijn eigen ideeën op de tocht, want meende hij dan wel wat hij schreef, of was het eigenlijk één grote schertsvertoning om aan zowel de kerk als de marketing te rammelen? En als we minder waarde aan geschreven woorden moeten hechten inclusief die van hemzelf, waarom trekken we ons dáár dan iets van aan?

Tegelijk ook roept het de vraag op of het wel een goede vondst is van Ballardini om de marketing als uitvinding van de kerk te beschouwen, of dat zijn vergelijking compleet anachronistisch is en niet op gaat. Met name de zevenmijlslarzen waarmee hij door de geschiedenis van de theologie én de filosofie banjert en flink wat grote denkers beticht van propaganda in enkele bladzijden, lijken niet helemaal recht te doen aan de complexiteit van de geschiedenis. Enige nuance of zelfrelativering was wellicht op zijn plaats geweest en had het betoog enkel sterker gemaakt. Ballardini schopt zowel tegen de marketing als tegen de kerk en haalt hier en daar terecht flink uit, maar komt zelf eigenlijk niet met enige aanzet tot een antwoord. Schoppen is niet moeilijk, zeker zonder zelf kleur te bekennen. Door af te sluiten met een uitnodiging vooral kritisch te zijn en het verstand te gebruiken, omdat het geschreven woord teveel waarde heeft gekregen en dat hij daardoor zelf eigenlijk ook niet met geschreven woorden kan overtuigen, klinkt ondanks de eventuele realiteit ervan erg gemakkelijk.

B. Hoe verkoopt de Protestantse *Kerk* zichzelf?

We kunnen nu wel zeggen dat we een idee hebben van wat marketing en verkopen is, toch moeten we ook weten waarover we het hebben wanneer we spreken over de Protestantse *Kerk*. Want weten we nu wat dat voor kerk is? We weten nu een beetje hoe de geschiedenis van het protestantisme in Nederland eruit ziet en welke achtergronden de verschillende kerken meebrachten fusiekerk en hoe het Samen op Weg-proces is verlopen. Maar wat is uiteindelijk het eindresultaat?

Met het overzicht dat we hebben geschetst van de achtergronden van de lutherse, gereformeerde en hervormde kerken die samen de PKN zijn geworden in hoofdstuk 5, blijkt hoe sterk deze geschiedenis de identiteit van de drie groepen gekleurd heeft en hoe bepaalde thema's steeds terug blijven komen. Wellicht dat het vanuit een terugkijkend perspectief wat te gemakkelijk op één hoop gegooid kan worden en neigt naar anachronisme, het helpt wel de kloven die later overbrugd moesten worden in het Samen op Weg-proces beter te begrijpen.

Zoals bij de Remonstrantie, waar één van de achterliggende thema's voor het volk wellicht belangrijker was dan de theologische discussie en ging over de plaats van de overheid. Dat de overheid boven de kerk kon staan leek 'volstrekt ongereformeerd.'⁴⁰⁴ De (toen aanstaande) remonstranten hadden daar minder moeite mee en vroegen bij de overheid een nationale synode aan om de theologische discussie te beslechten. Ook in de Verlichting is dit patroon te herkennen. De orthodoxe luthersens die de Hersteld Lutherse Kerk beginnen, vinden als prinsgezinden steun bij de overheid om hun eigen kerk te starten. De meer vrijzinnige luthersens moesten juist niet te veel hebben van staatssteun, en vochten al sinds hun bestaan in de Nederlanden zelfstandig en ondergronds zonder overheidsbemoeyenis zich een weg als kerk. Bij de gereformeerden lag dit vergelijkbaar. De orthodoxe prinsgezinden zoeken hun bescherming bij de overheid, waar de vrijzinniger patriotten zich afkeren van overheidsbemoeyenis hoewel ten tijde van Willem I net omgekeerd zat. Tijdens de Afscheiding speelde dit thema ook een rol, waar Hendrik de Cock zich losmaakte van de overheidsbemoeyenis die door de Reglementenkerk was ontstaan en de 'ware Gereformeerde Kerk' wilde voortzetten, desnoods op eigen kracht. Ook Kuyper worstelde zich los van de bemoeyenis van de overheid met het oprichten van de VU als bijzondere universiteit die op eigen benen stond, hoewel hij als minister-president later zelf deel van de overheid werd.⁴⁰⁵ In de Tweede Wereldoorlog konden zo ook de gereformeerden een rol spelen in het verzet, omdat ze altijd al los van de overheid hun eigen boontjes hadden gedopt en hun eigen organisatorische infrastructuur hadden.

Het vinden van een antwoord op een veranderde tijdsgeschiedenis is een andere beweging die zich steeds weer laat zien bij elke scheuring. Steeds kiest er één kant voor een ruimere opvatting richting vrijzinnigheid om aan te sluiten bij de 'huidige' ontwikkelingen, waar de andere kant nadrukkelijk kiest om terug te keren naar hoe het vroeger was en trouw te blijven aan de bronnen. Bij de scheuring van de luthersens is dat een thema, waar de Hersteld Lutherse Kerk te ver af zou wijken van de lutherse kerkorde in de ogen van de later geheten Evangelisch-Luthersens. In de naamgeving komt dat terug, waar aan het einde van de achttiende eeuw de term 'gereformeerd' als niet meer passend gezien werd voor de vrijzinnigen, omdat ze te ver zouden afwijken van wat gereformeerd zou zijn en 'hervormd'

⁴⁰⁴ O.J. de Jong, 1985, blz. 185.

⁴⁰⁵ G. Harinck en L. Winkeler, 2006, blz. 700-701.

in zwang raakt. Zoals we eerder schreven ⁴⁰⁶ grijpen de Afscheidenen nadrukkelijk terug op de gereformeerde beginselen en noemden zichzelf weer 'gereformeerd', waar de Hervormde Kerk te ver van haar bronnen afgeraakt zou zijn. Bij Kuyper zien we eenzelfde beweging waar de Dolerenden zichzelf weer de Nederduitsch Gereformeerde Kerken gaan noemen, de naam van vóór de Reglementenkerk en waarin de beweging terug naar 'Dordrecht' niet te miskennen is. De Gereformeerde Bond probeerde de Hervormde Kerk terug te fluiten naar de gereformeerde beginselen en de Gereformeerde Kerken in Hersteld Verband vielen buiten de boot van de andere gereformeerden omdat ze te ver af zouden wijken van de gereformeerde belijdenis, zij vonden later een plek tussen de modaliteiten van de hotelkerk bij de hervormden. Ook bij de Vrijmaking ging het over de ruimte die er was om af te wijken van de kerkorde en de macht die de synode had volgens de kerkorde.

Een derde thema dat bij deze groepen steeds speelde was het verschil tussen een volkskerk waar je lid van bent door je geboorte, die zichzelf organiseerde met steun van de overheid en bevoorrecht werd, en een belijdeniskerk waar je zelf voor kiest om lid van te worden, die zichzelf organiseerde door de bijdragen van haar leden en steeds vanuit de marge haar plek moest veroveren. Maar ook een volkskerk waar het altijd moeite kost om te gaan met de verschillende modaliteiten, die koste wat kost bij elkaar gehouden moest worden. In een belijdeniskerk was er juist altijd gedoe met de tucht; hoe streng kun je zijn en hoe ver mocht er worden afgeweken van de beginselen?

In de periode 1945-1960 zetten deze thema's zich door, hoewel de vraag wie aan de zijde van de overheid stond wel een wat andere vorm had gekregen. De impact van de Tweede Wereldoorlog op het kerkelijk klimaat mag hoe subtiel in onze ogen ook, niet worden onderschat en dat het in 1950 tot 'samenspreking' kwam markeert dat. Ook de nieuwe hervormde kerkorde is verderop in het Samen op Weg-proces een voordeel gebleken, omdat er in tegenstelling tot de kerkorde van 1816 die tot dan toe gehanteerd werd, plek was voor het belijden van de kerk. En hoewel de gesprekken gestart in 1950 tussen hervormden en gereformeerden uiteindelijk stukliepen, is er wel een beweging van toenadering ingezet die uiteindelijk tot de oprichting van de PKN in 2004 heeft geleid. De volkskerk die op zoek was naar richting en deze hoopte te vinden door zich te richten op haar belijdenis en een belijdeniskerk die bang was haar identiteit te verliezen doordat de afbakening van haar belijdenis steeds lastiger werd, en de derde kerk stelde het Woord centraal en kon zo in de wereld staan.

De Achttien zetten vervolgens de volgende stap en brachten het grondvlak in beweging. Door hun toegankelijke manier van aandacht vragen voor het probleem dat zij zagen en de laagdrempelige wijze waarop gewone mensen mee konden doen, wisten ze een flinke beweging op gang te brengen, zonder er zelf de organisator van te worden. Vier jaar later legden ze vervolgens de bal weer terug bij het gewone kerklid en gebeurde er aanvankelijk weinig. Toen ook de jonge Achttien er mee aan de slag gingen en er samen met de jongerenbewegingen van de gereformeerden en hervormden de vaart achter zetten, leidde dat tot een gezamenlijke synodevergadering in 1973. Er werden allerlei werkgroepen opgericht om de toenadering volgens gestructureerde paden te laten verlopen en in 1986 wordt de intentie uitgesproken en ondertekend daadwerkelijk samen te willen gaan. Als in 1990 de luthers en luthers mogen aanhaken is het plaatje compleet.

Hoewel het begin een vliegende start leek, lijkt er steeds meer stroop het proces binnen te dringen. Dachten de bezwaarden in eerste instantie misschien dat het niet zo'n vaart zou

⁴⁰⁶ zie bladzijde 30-31.

lopen, met het vorderen van het proces gaan ze steeds verder met de hakken in het zand staan. Andersom voelde het voor de bezwaarden wellicht als het spreekwoord van de vinger en de hand, dat ze in de beginfase een vinger toegaven en de voorstanders meteen de hele hand namen en de kern van het ware geloof zo verkwaanselden. Dat dit uiteindelijk tot scheuren heeft geleid kan enerzijds worden betreurd, anderzijds kan het ook een laatste ultieme reddingspoging van het ware geloof zijn geweest, net uit de klauwen van de moloch PKN die haar ziel met huid en haar zou verkopen. Maar ook dat kon niet voorkomen dat per 1 mei 2004 de luthersen, hervormden en gereformeerden één nieuwe kerk geworden zijn.

C. Hoe verkoopt de *Protestantse Kerk* zichzelf?

We wilden ook weten waarom de mensen van de fusiekerk kozen voor de naam *Protestantse Kerk* in Nederland en waar die naam vandaan komt, wat *protestants* eigenlijk is en wat dat dan weer met marketing te maken had.

Dat er uiteindelijk gekozen is voor de naam die de jonge Achttien in 1969 al voorstelden is een interessant gegeven. Het verleden spreekt mee bij de keuze voor welke naam dan ook schreven we eerder en voor mensen die ouder zijn en meer verleden hebben kan het verleden een hardere stem hebben. Maar waar de jonge Achttien in de jaren zestig jong waren, zullen ze dat in jaren negentig waarin de discussie over de naam het heftigst gevoerd werd niet meer geweest zijn. In de context van het Samen op Weg-proces is het ook niet verwonderlijk dat de discussie toen heftiger was, dat was in die tijd op alle fronten zo, misschien wel omdat het steeds meer menens werd met die fusie.

Het was zoeken naar een naam die enerzijds aansloot bij de traditie en anderzijds liet zien dat het gaat om iets nieuws. Als je dan met verschillende achtergronden en ideeën over wat een naam zou moeten zijn tot één gemene deler weet te komen die dan wellicht zo nietszeggend is dat niemand er zich aan kan stoten, is dat knap. Kiezen voor een naam die waargemaakt moet worden met de loop der tijd is eigenlijk veel sterker dan kiezen voor een wegwerp-naam uit de marketing die maar een tijdje meegaat. En elke tegenstem die het daar niet mee eens is, heeft ook zijn eigen belang bij het hebben van die tegenstem. Van Lieburg heeft bijvoorbeeld baat bij een zo ruim mogelijke opvattingen van het vak dat hij bestudeert en Ballardini bij hoge verkoopcijfers van zijn boek.

Een compromis brengt nadelen met zich mee, zoals van Lieburg betoogt. Want waar staat de kerk nu eigenlijk voor? Ook al is dat commentaar van van Lieburg terecht, een alternatief stelt hij niet voor. Hij had op z'n minst kunnen betogen dat ze het beter bij de naam Samen op Weg-kerk hadden kunnen houden, daar had hij zich geen bult aan gevallen.

Maar ook de afkomst van de naam protestant blijft wel wat onhelder, zou je kunnen zeggen. Of je kiest de afkomst die jou het best uitkomt en die neem je als maat om de andere uitleg te weerleggen, wat zowel bij van Lieburg als in het keuzeproces voor een naam van de PKN terug te zien is.

Zijn standpunt dat protestantisme een containerbegrip en een 'eeuwenlang communicatieproces' is vanuit zijn vakgebied goed te begrijpen en hoeft eigenlijk ook helemaal geen bezwaar te zijn. Misschien dat het voor de Protestantse Kerk wel zo wordt opgevat, ik denk dat er niets beter past dan een verzamelbegrip.

Kijkend naar de geschiedenis van drie kerken die stuk voor stuk door de tijd getekend en door de wol geveerd zijn en die in zichzelf alle binnenkerkelijke stromingen verenigd zagen, past hier niets beter dan een verzamelbegrip. Juist in een netwerksamenleving waar mensen

soms maar dunne raakvlakken hebben met elkaar en toch verbonden zijn, geldt dat ook voor een kerk als de PKN met een scala aan verschillende vormen van religiositeit waarbij plaatselijke kerken lang niet altijd veel met elkaar delen. Eigenlijk is de PKN een netwerkkerk geworden, met een overkoepelende gemene deler die niet door elke kerk gedeeld wordt, maar als een familie eigenschappen deelt, dezelfde familietrekjes heeft.⁴⁰⁷ Als we hier ook de geschiedenis van de Protestantse Kerk in Indonesië bij meenemen, waar de overheid besloot de verschillende stromingen op één hoop te gooien en men ongewild op elkaar aangewezen was zoals men ook in een familie aan elkaar gegeven is zonder dat daar wat aan te doen is, lijkt de *Protestantse Kerk* een geschikte familienaam. Je kunt ruzie hebben met je broer, vader of zus, je kinderen onterven of ter adoptie aanbieden, maar je kunt niet veranderen dat het familie van je is. Zo geldt ook voor de kerken van de PKN dat ze zich tot elkaar *moeten* verhouden en dat het daarbij geen gek idee is dat binnen één familie, met één familienaam, één organisatie en één logo te doen.

En dan gaat het eigenlijk weer over marketing. Dat het product dan niet in elk filiaal helemaal hetzelfde is, hoeft geen probleem te zijn. Binnen een familie zijn alle leden unieke mensen en net als een uitzendbureau dat individuen inzet, zal per individu het product er anders uitzien. Zo zal ieder mens zich op een eigen unieke wijze uitdrukken over het transcendente en daarmee wellicht een subtiele wijziging in het 'product' aanbrengen en zal in iedere kerk nét een andere boodschap klinken.

⁴⁰⁷ Eigenlijk zoals Ludwig Wittgenstein's begrip family resemblance.

Bibliografie

- B.J. Aalbers en anderen, *Spreken over Samen op Weg*, Uitgeverij Boekencentrum B.V., 's-Gravenhage, 1984.
- P.H.A.M. Abels en Aart de Groot, 'De achttiende eeuw', in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006.
- De achttien, *Van kerken tot kerk: Hervormd-Gereformeerd gesprek*, W. Ten Have N.V., Amsterdam, 1961.
- De achttien, *Aanvaardt elkander: Tweede publikatie in de serie 'Van Kerken tot Kerk'*, W. Ten Have N.V., Amsterdam, 1962.
- De achttien, *Nieuw land: Derde publikatie in de reeks Van Kerken tot Kerk*, W. Ten Have N.V., Amsterdam, 1965.
- A. Algra, *De Gereformeerde Kerken in Nederlands-Indië/Indonesië (1877-1961)*, T. Wever, Franeker, 1967.
- W.J. van Asselt en P.H.A.M. Abels, 'De zeventiende eeuw', in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006.
- W.A. Bachiene, *Kerkelyke geographie der Vereenigde Nederlanden: In zich behelzende, eene Beschrijvinge, van den staat der synoden, klassen en gemeenten*, Bybel en Boekverkooper Dirk Onder de Linden, Amsterdam, 1768.
- B. Ballardini, *Jezus wast witter dan wit: Hoe de Katholieke Kerk de marketing heeft uitgevonden*, vertaald door S. Verhulst, uitgeverij Mouria, Amsterdam, 2010. Gelezen als ebook.
- F.P. Broere en J. Heuvel, *Marketing voor non-profitorganisaties: naar een grotere klantgerichtheid*, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1994.
- F. van Dyck, *Het Merk Mens: Consumenten grijpen de macht*, Scriptum Uitgeverij, Schiedam, 2007.
- J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, Uitgeverij Verloren, Hilversum, 2006.
- G. Harinck en L. Winkeler, 'De negentiende eeuw', in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006.
- G. Harinck en L. Winkeler, 'De twintigste eeuw', in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006.
- L. van der Heide, Chinese luchtvaartindustrie is bijna 'ready for takeoff', *Trouw*, maandag 2 juli 2012.

- L.H.J.M. Janssen, V.R. Okker en J. Schuur, *Welvaart en Leefomgeving: een scenariostudie voor Nederland in 2040*, Centraal Planbureau, Milieu- en Natuurplanbureau en Ruimtelijk Planbureau, 2006.
- O.J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Callenbach B.V., Nijkerk, 1985.
- L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e eeuw*, Uitgeverij Meulenhoff & Co, Amsterdam, 1912.
- L.J. Koffeman, *Samengebracht: Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005.
- P. Kotler, *Kotler over Marketing: over het creëren, winnen en domineren van markten*, Academic Service, Schoonhoven, 1999.
- F.A. van Lieburg, *Een protestantse kerk in Nederland? Inaugurale rede VU, Amsterdam, gehouden op 20 september 2006*.
- C. Mak, 'De Gereformeerde Kerken in Nederland', in: B.J. Aalbers en anderen, *Spreken over Samen op Weg*, Uitgeverij Boekencentrum B.V., 's-Gravenhage, 1984.
- S. Meijers, 'Vragen bij het huidige proces I: Uit het rechteroog gekeken', in: B.J. Aalbers en anderen, *Spreken over Samen op Weg*, Uitgeverij Boekencentrum B.V., 's-Gravenhage, 1984.
- H.A.C. van Middelkoop, *Kerken onderweg: Geschiedenis van kerken in Nederland*, Uitgeverij De Vuurbaak, Barneveld, 2009.
- T. Müller-Krüger, *Der Protestantismus in Indonesien: Geschichte und Gestalt*, Evangelischen Verslagswerk GmbH, Stuttgart, 1968.
- 'Toespraak door dr. B. Plaisier, scriba van de Samen op Weg-kerken, in de triosynode, 21 november 2002', in: L.J. Koffeman, *Samengebracht: Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005.
- J.E. Poll, *Marketing zonder winstoogmerk*, Uitgeverij Lemma BV, Utrecht, 2001.
- Protestantse Kerk in Nederland, *Leren leven van de verwondering: Visie op het leven en werken van de kerk in haar geheel*, Protestantse Kerk in Nederland, Utrecht, 2005.
- E. Quaegebeur en M. Kools, 'De verheerlijking van de domheid; Realitytelevisie,' *Vrij Nederland*, 23 juni 2012.
- A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795: Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, Kampen, 1974.
- Redactie religie en filosofie, 'Protestantse kerk wint geding om kerknaam', *Trouw*, dinsdag 16 mei 2006.
- R. Sanders, 'The political economy of Chinese environmental protection: lessons of the Mao and Deng years', *Third World Quarterly*, Vol. 20 No. 6, 1999.

H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006.

H.J. Selderhuis en P. Nissen, 'De zestiende eeuw', in: H. J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Uitgeverij Kok, Kampen, 2006.

W. Thomas, 'De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw', *BMGN Low Countries Historical Review*, Vol. 105 No. 3, 1990.

Het triomoderamen, 'Notitie over de naamgeving van de verenigde kerk voor de triosynode, oktober 2002', in: L.J. Koffeman, *Samengebracht: Documentatie rond het ontstaan van de Protestantse Kerk in Nederland*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005.

B. Wallet, *Samen op Weg naar de Protestantse Kerk in Nederland: Het verhaal achter de vereniging*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2005.

Internet

Biografie Fons van Dijck

<http://www.standaard.be/artikel/detail.aspx?artikelid=BH1KDRMM>, (gezien op 26 juli 2012).

Branchevereniging voor dialoogmarketing:

<https://ddma.nl/wat-doet-ddma/> (gezien op 2 juni 2014).

Database Universiteitsbibliotheek VU

<http://dspace.uvu.vu.nl/handle/1871/10444> (gezien op 7 juni 2014).

Dichtbij

<http://www.overdichtbij.nl/over-dichtbij/> (gezien op 17 maart 2014).

Enjoy Heineken Responsibly

<http://www.heineken.com/nl/enjoyresponsibly/our-approach.aspx>, gezien op (1 juli 2014).

Koninklijke Bibliotheek

<http://www.kb.nl/dossiers/twaalfjarigbestand/index.html>, (gezien op 11 augustus 2012).

Kerkdienst gemist

<http://kerkdienstgemist.nl>, (gezien op 2 juni 2014).

Kickstarter

<http://www.kickstarter.com> (gezien op 17 maart 2014).

LinkedIn

<http://it.linkedin.com/pub/bruno-ballardini/13/b34/889> (gezien op 20 juni 2014).

McDonalds België

<http://mcdonalds.be/nl/producten>, gezien op (17 maart 2014).

Mc Donalds Nederland

<http://www.mcdonalds.nl/producten/Producten/Burgers+en+Nuggets/McKroket>, gezien op (17 maart 2014).

Mercedes Benz

http://www.mercedes-benz-classic.com/content/classic/mpc/mpc_classic_website/de/mpc_home/mbc/home/vehicles_service/mb_classic_center.flash.html, (gezien op 17 maart 2014).

Volkstelling van 1960, 'bevolking naar kerkelijke gezindte, geslacht en leeftijd',

<http://www.volkstellingen.nl/nl/volkstelling/imageview/VT196007AT/index.html> (gezien op 1 juli 2014).

Vereniging van Vrijzinnige Protestanten

<http://www.vrijzinnig.nl/informatie/over-de-vvp/item/over-de-vvp-2.html> (gezien op 5 augustus 2013).

Beeldmateriaal

De afbeelding op de voorkant is een bewerking van het Facebook-duimpje, gemaakt door de auteur.

Foto op pagina 13 van Ronald McDonald gemaakt door de auteur in Pattaya, Thailand, op 17 november 2012, de andere twee foto's in Milaan, Italië, op 18 augustus 2012.